

časopis pre výskum slovenského jazyka

Z OBSAHU

P. Žigo, Uniformná transparentnosť verzus prirodzenosť ■ M. Sokolová,
Systémové modely tvorenia obyvateľských mien a etnoným v slovenčine

DISKUSIE A ROZHĽADY

E. Ďurovič, K diskusiám o vlastnostiach „rytmického zákona“

SPRÁVY A RECENZIE

Jubilejný zborník pre prof. Máriu Krčmovú. J. Findra ■ VAŇKO, Juraj
– KRAJ, Abel – KRALČÁK, Lubomír: Jazyk a štýl súčasnej slovenskej
publicistiky. G. Miššiková

KRONIKA

Profesor Ferenc Gregor osemdesiatročný. M. Majtán ■ Odchod Eleny
Smieškovej. M. Pisárčiková ■ Dielo profesora Jána Horeckého uzavreté.
S. Ondrejovič

ROZLIČNOSTI

SLOVENSKÁ REČ

časopis
pre výskum
slovenského jazyka

orgán
Jazykovedného ústavu
Ľudovíta Štúra
Slovenskej akadémie
vied

HLAVNÝ REDAKTOR
Slavomír Ondrejovič

VÝKONNÁ REDAKTORKA
Katarína Kálmánová

REDAKČNÁ RADA
Ján Bosák, Klára Buzássyová, Juraj Dolník, Mi-
roslav Dudok, Ján Findra, Katarína Kálmánová,
Rudolf Krajčovič, Milan Majtán, Jozef Mlacek,
Slavomír Ondrejovič, Matej Považaj, Ján Sabol,
Daniela Slančová, Pavol Žigo

REDAKCIA
813 64 Bratislava, Panská 26

ŠTÚDIE A ČLÁNKY

P. Žigo, Uniformná transparentnosť verus prirodzenosť 193
M. Sokolová, Systémové modely tvorenia obyvateľských
mien a etnoným v slovenčine 205

DISKUSIE A ROZHĽADY

E. Ďurovič, K diskusiám o vlastnostiach „rytmického
zákona“ 224

SPRÁVY A RECENZIE

Jubilejný zborník pre prof. Máriu Krčmovú. J. Findra 240
VAŇKO, Juraj – KRÁL, Abel – KRALČÁK, Ľubomír:
Jazyk a štýl súčasnej slovenskej publicistiky.
G. Miššíková 244

KRONIKA

Profesor Ferenc Gregor osemdesiatročný. M. Majtán 247
Odchod Eleny Smieškovej. M. Pisárčiková 248
Dielo profesora Jána Horeckého uzavreté. S. Ondrejovič 249

ROZLIČNOSTI

Naozaj nepotrebuje spisovná slovenčina výrazy *napriahnut'*
a náprah? S. Ondrejovič 255

SLOVENSKÁ REČ, časopis pre výskum slovenského jazyka. Orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied. Ročník 71, 2006. Adresa redakcie: 813 64 Bratislava, Panská 26. Hlavný redaktor: Slavomír Ondrejovič. Výkonná redaktorka: Katarína Kálmánová. Technický redaktor: Vladimír Radik.

Vychádza šesť ráz za rok. Objednávky a predplatné prijíma Slovak Academic Press, spol. s r. o., P. O. Box 57, Nám. slobody 6, 810 05 Bratislava. E-mail: sap@sappress.sk, www.sappress.sk.

Registračné číslo 7089.

Distributed by SAP – SLOVAK ACADEMIC PRESS Ltd., P. O. Box 57, Nám. slobody 6, 810 05 Bratislava, Slovakia.

Objednávky do zahraničia prijíma a vybavuje SLOVART G. T. G. Ltd., Krupinská 4, P. O. Box 152, 852 99 Bratislava, Slovakia.

Telephone: +421-2-63839472, fax: +421-2-63839485, e-mail: info@slovart-gtg.sk.

Distribution rights held by KUBON and SAGNER, P. O. B. 34 01 08, D-8000 München, Germany.

© Slovak Academic Press, spol. s r. o., 2006

SLOVENSKÁ REČ

ROČNÍK
71 – 2006

časopis pre výskum slovenského jazyka

ORGÁN JAZYKOVEDNÉHO ÚSTAVU
ĽUDOVÍTA ŠTÚRA
SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED

SLOVAK ACADEMIC PRESS, spol. s r. o., Bratislava

INFORMÁCIE AUTOROM

Redakcia prijíma príspevky spracované na počítači – textový editor Word pod operačným systémom Windows. Pri spracúvaní príspevkov prosíme dodržiavať tieto zásady:

1. V celom texte používať jednotné riadkovanie 2.
2. V texte za každým interpunkčným znamienkom urobiť medzeru (napr. s. 312 a pod.).
3. Slová na konci riadka nerozdeľovať a tvrdý koniec riadka používať iba na konci odsekov. Odseky začínať so zarážkou.
4. Pri rozlišovaní typov písma pridržať sa naďalej úzu časopisu, používať kurzívu, riedenie, horný/dolný index. Nič nepodčiarkovať, nepoužívať široký a vysoký typ písma a pod.
5. Rozlišovať dlhú čiarku (pomlčku), napr. G. Altmann – V. Krupa, a krátku čiarku (spojovník), napr. T. Slama-Cazacu; vedecko-metodologický a pod.
6. Poznámky pod čiaru v texte označiť horným indexom (napr. vzniká tým synergický efekt,¹ ktorý...), poznámky uviesť na konci príspevku v tvare horný index, medzera, obsah poznámky (napr. ¹ Synergia znamená spolupôsobenie...).
7. Grafy a schémy pripojiť na osobitnom liste maximálne vo veľkosti šírky a výšky strany časopisu (podľa požadovanej veľkosti).
8. Do redakcie poslať jeden vytlačený exemplár príspevku spolu s disketou. Príspevok možno poslať aj elektronickou poštou ako prílohu na adresu *katarina.kalmanova@juls.savba.sk*. Po posúdení a redakčnom spracovaní ho redakcia vráti autorovi. Tento exemplár autor pošle späť redakcii spolu so skorigovanou disketou a opraveným vytlačeným príspevkom.
9. Literatúru uvádzať takto:
 - a) knižná publikácia:

FURDÍK, Juraj: Slovtvorná motivácia a jej jazykové funkcie. Levoča: Modrý Peter 1993. 199 s.

Synonymický slovník slovenčiny. Red. M. Pisárčiková. 2. vyd. Bratislava: Veda 2000. 998 s.
 - b) štúdia v zborníku:

DOLNÍK, Juraj: Spisovná slovenčina a čeština. In: Studia Academica Slovaca. 28. Red. J. Mlacek. Bratislava: Stimul 1999, s. 39 – 52.
 - c) článok v časopise:

HORECKÝ, Ján: Sémantické a derivačné pole slovíes ísť a chodiť. In: Slovenská reč, 1999, roč. 64, č. 4, s. 202 – 208.

Prosíme autorov, aby s príspevkami posielali aj údaje potrebné na vyplatenie honoráru: rodné číslo, adresu trvalého bydliska, resp. aj číslo bankového účtu.

Súčasťou každej štúdie Slovenskej reči je záväzne abstrakt v anglickom jazyku (vrátane preloženého titulku). Abstrakt by mal mať max. 100 slov a obsahovať tzv. kľúčové slová na identifikáciu príspevku v rámci vedeckovýskumnej oblasti.

Pavol Žigo

UNIFORMNÁ TRANSPARENTNOSŤ VERZUS PRIRODZENOSŤ

ŽIGO, P.: A Uniform Transparency vs. Naturalness. *Slovenská reč*, 71, 2006, No. 4, pp. 193 – 204. (Bratislava)

The article points out a need to respect synchronic as well as diachronic aspect in explanatory description of the language system. Generalisations about the contemporary state of language should have a synthesising character based on detailed knowledge about the reasons of departures from the uniform transparency in paradigms. The text is a completion of anticipated project of the Slovak morphology research that was published in *Slovenská reč*, № 4, 2005, pp. 193 – 210.

Inšpiratívnym projektom, uverejneným na stránkach nášho časopisu, je návrh nového vedeckého opisu morfológie spisovnej slovenčiny, ktorého autorom je J. Dolník (2005, s. 193 – 210). V nadväznosti na tento projekt chceme v prvom rade zdôrazniť potrebu takéhoto bádania, podnetnosť a potrebu rozpracúvať jednotlivé časti projektu v duchu konštatovania zo začiatku anticipácie: „v rámci prístupov k morfológii ide o explanačno-deskriptívny prístup“ (tamže, s. 193). Predmetom našich úvah o tomto projekte sa stalo niekoľko konštatovaní vyplývajúcich zo známej súčinnosti a konfliktnosti princípov stavby, vývinu a fungovania jazyka. S ohľadom na rozsah anticipovaného Dolníkovho projektu sa nemožno venovať všetkým jeho aspektom v jedinom príspevku, a tak naše myšlienky zameriame na oblasť výkladu uniformnej transparentnosti v substantívnych paradigmách (o. c., s. 201 – 202). Zdôrazňujeme, že zdôvodňovanie odklonu od uniformnej transparentnosti si okrem enumerácie faktorov, ako ich uviedol J. Dolník v citovanom projekte na s. 202, vyžaduje aj ich hlbšiu analýzu. Väčšinu autorových faktorov treba rešpektovať v plnom rozsahu, časť z nich však vnímame aj ako podnet na ďalšie uvažovanie a rozvíjanie problematiky, ako „príčinu odklonu, a to v spojitosti s ďalšími okolnosťami a v súčinnosti a aj konfliktnosti niektorých princípov vývinu a fungovania jazyka“ (tamže). Toto Dolníkovo teoretické konštatovanie je pre nás uspokojujúce len v synchronickej rovine, a to preto, že teoretici spočiatku rozoberajú konkrétne príklady a na-

pokon sa to, k čomu dospeli, pokúšajú čo najviac zovšeobecniť. Táto snaha o zovšeobecňovanie je inšpiratívna v tom, že každé teoretické jazykovedné uvažovanie sa má opierať o syntetizujúce poznatky, vyvažujúce či rešpektujúce rovnako poznatky synchronického aj diachronického aspektu bádania a že problematickou stránkou každej teórie je, že v bežnom živote sa nič nespráva tak, ako tvrdí teória (porov Smolin, o. c., s. 51). Platí to aj o jazykových systémoch, a preto upozorňujeme, že by bolo nesprávne vnímať naše riadky ako nedôveru voči anticipovanému projektu. Práve naopak – ide nám o jeho rozvinutie do širšieho časového rámca a o snahu nájsť tak predpoklad na rozvinutie idey takého synchronného celku, ktorý určuje hodnotu svojich prvkov a splňa požiadavky nezávislosti a sebaregulácie (porov. Marcelli, 2001, s. 212).

J. Dolník (2000 b, s. 5 – 15) sa na inom mieste projektu (predtým aj v osobitných štúdiách, pozri Dolník, 1993, 1995, 1997 a, b) dotýka vysvetľovania jazykových štruktúr a spontánnych jazykových zmien a snaží sa reagovať na Mayerthalerovu univerzálnopragmatickú, Wurzelovu systémovú a Wernerovu ekonomicky fundovanú myšlienku spontánnych jazykových zmien. Pripomíname, že univerzálnopragmatická a fundovaná myšlienka spontánnych jazykových zmien sa ťažko prijíma bez vnímania ich genetickej podstaty. Prirodzené zmeny v jazyku sa síce väčšinou vnímajú na synchronickej úrovni, no snaha budovať teóriu na synchronickej báze nemôže obchádzať kontinuálne zmeny v jazyku. Ak sa slovenská explanačná lingvistika chce zaradiť na úroveň teoretických prác na úrovni Mayerthalerových univerzálnopragmatických, Wurzelových systémových a Wernerových ekonomicky fundovaných myšlienok spontánnych jazykových zmien, mala by rešpektovať súhrn okolností a znakov, ktorými sa vyznačuje metodologická priebornosť uvedených autorov. V osemdesiatych rokoch minulého storočia si v tejto oblasti získali uznanie práce W. Mayerthaler (1980 a, b, 1981a, 1987) práve tým, že v nich dôsledne využil argumenty vývinových zmien a zdôvodnil ich v osobitnej metodologickej štúdiu *Warum historische Linguistik?* (Mayerthaler, 1981 b, s. 21 a n.) s konštatovaním, že neschopnosť využiť minulé skúsenosti pri riešení jednotlivých otázok súčasných jazykových systémov je jedným z najslabších miest pri analyzovaní prirodzeného jazyka. Hľadanie teoretických východísk explanácie by v jazykovede bez rešpektovania takéhoto prístupu stratilo skutočný zmysel. V podobných intenciách bola koncipovaná aj staršia štúdia z „domáceho“, slovanského prostredia od V. Barneta (1973).

Niekoľkými poznámkami sa na pozadí anticipovanej morfológie slovenského jazyka (Dolník, 2005, s. 202) chceme vrátiť k výkladu odklonov od uniformnej transparentnosti, ktoré sú podľa autora zdôvodniteľné vplyvom týchto faktorov: fonologickým činiteľom (napr. *v dube – v krku*), morfematickým faktorom (napr. *chlapi – učiteľia*), morfológickou osobitosťou (napr. *strojov – Levár*), sémantickým činiteľom (napr. *stroja – čaj*), frazeologickou fixovanosťou (napr. *zubami-nechtami*), lexikálnymi je-

dinečnosťami (napr. v *meste* – vo *vnútri*) a vnútro- a medziparadigmatickou analógiou (napr. *Kraska/Krasku*). Takýto výklad, ako sme uviedli vyššie, (pravdepodobne) vyhovuje synchronickej explanácii a opiera sa len o čiastkovú analýzu. Pri enumerácii príčin odklonu od uniformnej transparentnosti ako prvý príklad J. Dolník uvádza typ podmienený fonologickým činiteľom. Rozšírením explanačného prístupu o diachronický rozmer výkladu však tento činiteľ – a uvádza to aj autor projektu – neodporúčame vnímať na úrovni pseudosubjektivistickej interpretácie. Vnímame ho skôr ako potrebu rešpektovať objektivistické nazeranie na systém a vnímanie kumulácie istých druhov, resp. typov zmien, ktoré je z explanačného pohľadu žiaduce vykladať ako dôsledky vývinových tendencií, resp. zákonitosti, vnímané v inej jazykovej rovine ako nepravidelnosti. Jeden z problémových okruhov v anticipovanej morfológii slovenského jazyka tvorí narušenie uniformnej transparentnosti, ktoré sa niekedy vysvetľuje zmenami z inej roviny a neadekvátne sa vníma ako následok uvedomovaného či nevedomovaného zámeru, úsilia a pod., alebo ako intuitívne vyhýbanie sa nesystémovým prvkom. J. Dolník (2005, s. 204) upozorňuje, že takéto vnímanie je neadekvátne. Našou snahou je rozvinúť jeho poznámku aj z hľadiska našej profesionálnej orientácie, t. j. z diachronického hľadiska, a toto rozvinutie chápať ako podnet na rozšírenie úvah o subjektivistickom nazeraní na morfológické zmeny v jazyku. O týchto morfológických zmenách sa v projekte uvádza, že „zo subjektivistického hľadiska nemajú teleologickú povahu, ba nie sú to ani kauzálne zmeny“. Pri pohľade na anticipovanú morfológiu slovenského jazyka, založenú na explanačno-deskriptívnom prístupe, prichodí na um myšlienka J. Horeckého o tom, že pri riešení takejto problematiky si pravdepodobne jazykoveda nevystačí s hľadaním príčin v rámci daného elementu, ale že podnety „treba hľadať vonku, vo fungovaní všeobecných pravidiel, možno aj zákonitostí v oblasti metodológie alebo v oblasti takých vied, ako je v dnešnej situácii teoretická fyzika“ (Horecký, 2001, s. 31). Pri hľadaní princípov stavby, vývinu a fungovania jazyka sme s odkazom na A. Smolina (Smolin, 2003, s. 48) pred časom navrhli ako počítačové metodologické východisko hľadania všeobecných explanačných zásad pridržať sa princípu superpozície (Žigo, 2005, s. 21). Podstata tohto princípu vychádza z predpokladu, že ak sústava môže byť v dvoch stavoch A a B s odlišnými vlastnosťami, môže byť aj v stave, ktorý je kombináciou týchto stavov $a.A + b.B$. Každá takáto kombinácia sa nazýva superpozícia a je odlišná od ostatných. Stav systému je jeho usporiadanie (konfigurácia) v určitom okamihu (porov. Smolin, 2003, s. 48). Teória superpozície je neprotirečivá (konzistentná) vďaka tomu, že jednotlivé sústavy navzájom korelujú (tamže, s. 52).

Z explanačného hľadiska sa v súvislosti s anticipovanou morfológiou vynára o. i. otázka, resp. problematika zreteľného odklonu od transparentnosti, ktorý vznikol v dôsledku fonologického činiteľa typu *v dube* – *v krku*. Fonologická opodstatnenosť tvrdenia tu síce presahuje synchronické dimenzie na viacerých miestach, no

z viacerých hľadísk si žiada korekcie. Po prvé v tom, že časť slov, ktorými sa fonologické činitele odklonu ilustrujú, patrila do deklinačného typu, v ktorom bola pôvodná tvarotvorná morféma *-u* (lok. sg. *u*-kmeňovej deklinácie). Východisko tejto podoby tak nemá oporu vo fonologickej rovine, ale v pôvodnej morfolologickej štruktúre, podmienenej geneticky a posilnenej formálnym kritériom (alosubmorfou, ktorá bola kritériom klasifikácie pôvodných deklinačných sústav). Z hľadiska pôsobenia princípu ekvivalencie došlo v tomto prípade pri mentálnej transformácii javu na iný jav k oslabeniu kognitívnej ekvivalencie a spomenutý fonologický činiteľ sa v tomto prípade prejavil len ako sekundárny, no napriek tomu výrazný prvok, posilňujúci pôvodnú štruktúru ešte v období praslovanských palatalizácií. V snahe o imaginárnu ekvivalenciu štruktúry, t. j. o unifikáciu podľa pôvodnej *o*-kmeňovej deklinácie, došlo k napätiu: v snahe vyhnúť sa oslabeniu morfotaktickej transparentnosti podliehala veľára na konci tvarotvorného základu v spojení s gramatickou morférou začínajúcou sa na predný vokál palatalizácii, čím sa na druhej strane narušal pôvodný tvarotvorný základ v paradigme. Snahou o homogenizáciu tejto triedy sa oslabil morfotaktická transparentnosť a teoretické zdôvodnenie príčin tejto tendencie presahuje rámec slovenského jazyka (typ v *krku*, *na bruchu*, v *strehu*) a jeho intenzita posilnila unifikáciu tvarotvorného základu v ostatných slovanských jazykoch (porov. napr. rus. *наверху*, *на берегу*). Z explanačného hľadiska, resp. z aspektu prirodzených vývinových zmien nejde o výnimočný, skôr o zákonitý jav, pri ktorom sú fonologické a morfológické zmeny v koincidencii: fonologické zmeny pôsobia z morfológického hľadiska kontraproduktívne (porov. Mayerthaler, 1980, s. 43). Na tomto mieste sa žiada pripomenúť, že žiaden prirodzený jazyk sa nevyznačuje maximálnym stupňom transparentnosti paradigmy a obsahuje viac alebo menej – podľa Mayerthalera „drastické“ odklony od „očakávaného“ –, v našej lingvistickej tradícii v duchu princípu ekvivalencie *fiktívneho* modelu (vyššiu mieru transparentnosti predstavujú jazyky aglutinačného typu; Mayerthaler, 1981, s. 34 uvádza turkické jazyky, z autopsie ako reprezentatívny model môžeme z kaukazských jazykov uviesť ich kartvetskú skupinu).

Týmto konštatovaním možno nadviazať na druhý činiteľ narušajúci morfotaktickú transparentnosť, na pôsobenie morfematického faktora v type *chlapí – učítelia*. O morfematickej odlišnosti príkladov nemožno pochybovať, podstata problému však opäť presahuje otázky morfematiky a zasahuje typickú problematiku fiktívnej ekvivalencie. Jadro problému narušajúceho morfotaktickú transparentnosť nie je v hľadaní rozdielov medzi nederivovanými a derivovanými tvarmi, ale vyplýva z mentálnej manipulácie s entitami, zo spôsobu odhaľovania podstaty a prehodnocovania pôvodnej štruktúry. Aj v nederivovaných slovách klasicky uvádzaného radu životných maskulín *chlap*, *brat*, *syn* ide „akoby“ o homogénnu skupinu s intenzívne sa prejavujúcou funkčnou motiváciou formovania deklinačných sústav, napriek tomu sú podoby nominatívu plurálu v každom z nich odlišné (*chlap-i*, *brat-ia*, *syn-ovia*), veď každá tvarotvorná

morféma je výsledkom iného vývinového procesu. Ide tu v prvom rade o javy morfolologickej povahy, ktorými sa potvrdzuje mentálne dotvorenie javu podmieneného, resp. vyvolaného snahou o homogenizáciu triedy (životných maskulín). Toto mentálne dotváranie javu však okrem snahy o homogenizáciu významovo rovnorodých tried vyvolalo aj množstvo anomálií vyplývajúcich z rozdielnej povahy pôvodného formálneho kritéria a imaginárnej ekvivalencie dotvorených javov. K nim sa potom dominujúcim pôsobením ontologickej ekvivalencie mentálne dotvára, kompletizuje jav (imaginárna ekvivalencia) tak, že derivované podoby typu *učiteľ* – *učitelia* tvoria navonok, t. j. relatívne homogénnu triedu s odlišnými prvkami časti povrchovej štruktúry *chlapci* – *učitelia*. Relatívna homogénnosť je v tomto prípade odrazom vývinových tendencií, ktoré sa synchronicky javia ako slovtvorný faktor. V skutočnosti tu nejde o slovtvorný jav, ale o prirodzený jav morfolologickej povahy, zastretý genetickým kódom presahujúcim hranice národného jazyka. Je to formálne vyrovnávanie tvarov pôvodných kolektív po ich prehodnotení na plurál (typ *брат*, mask. – *наша братья*, pôvodné kolektívum, feminínium). Táto minulé skúsenosť by sa mala odraziť na formulovaní teoretických (explanačných) záverov.

Samostatnú kapitolu narušania morfotaktickej transparentnosti tvorí propriálna sféra typu *strojov* – *Levár* (Dolník, 2005, s. 202). Odlišnosti rovnakých tvarov v štruktúre sú podmienené zmenou funkčných kritérií, preto by nebolo žiaduce hodnotiť morfologické zákonitosti apelatívnej a propriálnej lexiky na rovnakej gramatickej úrovni. Na mnohých miestach sa na túto skutočnosť poukazovalo z hľadiska všeobecnej onomastiky (Šrámek, 1999, s. 123) s vedomím, že pôvodný motivačným činiteľom (veľkej časti) proprií je apelatívna sféra, z funkčného hľadiska však propriá nadobúdajú odlišný status, ktorý sa morfologicky odlišne aj prezentuje (porov. Paulíny, 1949; Blahnár, 1996, 2005; Sokolová, 1996, s. 32, tam i ďalšia literatúra; na ilustráciu motivačných faktorov proprií možno uviesť príklady typu *löv-ar* = strelec > *löv-ár-i/lev-ár-i* = strelci > *Lev-ár-e* = miesto, osada strelcov, *Tlmače* – gen. *Tlmáč*, *Tesáre* – gen. *Tesár*, *Štitáre* – gen. *Štitár* oproti singulárnym podobám ojkónym *Šindliar*, pôv. apelatívum *šindliar* = výrobca šindľov; *Švedlár*, pôv. apelatívum *švadler* = zošívач tkaniny). Proprializáciu dochádza najprv k extenzifikácii pôvodného sémantického príznaku a tým aj k postupnému navodeniu sprievodného klasifikačného javu do takej miery, že vstupuje do sémantických vzťahov s odlišnou funkciou, odrážajúcou sa aj v odlišnej gramatickej prezentácii. Táto odlišná gramatická prezentácia vyplýva z podstaty propriá, ktorého motivačným činiteľom sú apelatívne racionália animáta. V procese proprializácie však dochádza k deanimizácii, odrážajúcej sa aj vo forme. A tak si v rámci anticipovaného projektu – v súlade s jeho autorom J. Dolníkom – osobitnú pozornosť zasluhuje sféra morfológie, resp. gramatiky proprií.

V súvislosti s vplyvom sémantického činiteľa na podoby *stroja* – *čaju*, (a s dosahom na propriálnu sféru typu *Kraska/Krasku*) treba rešpektovať klasické konštatova-

nia E. Paulinyho (1949, 42 a n.) a L. Dvonča (1966, s. 90, 1984, s. 31 a n.) o tom, že koncovka *-u* je v gen. sg. v skupine abstraktných podstatných mien. Významovú podstatu kritéria však zo synchronického hľadiska zastierajú širšie typologické aj areálové faktory v skupine látkových a hromadných substantív, pretože v tomto prípade ide o starú dubletnú koncovku *-u* (porov. *znoj, hnoj, kraj, zdroj, stroj, kraj* oproti látkovým substantívam typu *čaj, ocot, cukor, med*, implikujúcim v genitíve partitívnosť). Za pôvodným sémantickým kritériom sa tak ukrýva historický faktor a frekvenčné kritérium pôvodných *u*-kmeňových substantív typu *dom : z domu, dym : od dymu* a nezanedbateľný je aj syntaktický činiteľ (*z boka na bok // z ľavého boku*). Problém má presvedčivý výklad z hľadiska diachronie a presvedčivosť sa stráca pri nedostatočnom uvedomovaní si minulej skúsenosti v rámci synchronickej interpretácie problému. Z hľadiska apelatívnej lexiky je výklad problematiky jednoduchý: *-a* je v gen. sg. pôv. *o*-kmeňových substantív, *-u* je pri pôvodných *u*-kmeňových substantívach, no pôvodný stav posilňujú a rovnako aj narúšajú frekvenčné faktory: *domu, stromu, medu, času, maku, kraju*, aj „novšie“ slová typu *čaj-u*, (chronologicky sa zmeny registrujú od pôvodnej akademickej *Morfológie* (1966) cez *Dynamiku slovenskej morfológie* L. Dvonča (1984) až po čiastkové štúdie, resp. analýzu V. Benka, J. Hašanovej a E. Kostolanského, 1998). Pri dvojtvaroch typu *Kraska/Krasku* J. Dolník konštatuje medziparadigmatickú analógiu, prejavujúcu sa v súčasnej, spisovnej slovenčine posilnením zmien v tvarotvornom formante tým, že genitívna a akuzatívna relačná morféma *-a* singulárového tvaru substantívnej paradigmy *chlap* sa rozširuje v paradigme *hrdina*, osobitne v zóne domácich priezvisk *Hečko – Hečka/Hečku, Lenko – Lenka/Lenku, Ferko – Ferka/Ferku* s doplnením, že „v inštrumentáli plurálu životných maskulín sa upevňuje výskyt formantu *-mi* ako základný variant v paradigme *chlap* a konkurenčný variant v paradigme *hrdina*, pričom sa paralelná tendencia predpokladá aj pri substantívach stredného rodu vzťahujúcich sa na mužské osoby: *knieža – kniežat-mi, páža – pážat-mi*“ (tamže, s. 202). Snaha o výklad týchto javov sa v citovanom projekte pohybuje akoby v teoretickej rovine (pre spoluhláskový deklinačný typ *kniežatá, pážatá* sú oproti pôvodnému inštrumentálu *s pážaty* – porov. v súč. češtine – rovnako cudzie obidve tvarotvorné morfémy *-mi*, aj *-ami*, z čoho vyplýva aj opísaný jav). Žiaľ, problém v tejto sfére nemožno vnímať bez protirečivých a veľaokrát konštatovaných formulácií o skloňovaní vlastných mien (porov. problematiku dvojtvarov typu *Krasko – Kraska/Krasku*, *Morfológia* 1966, s. 78) a šalamúnskeho konštatovania o tom, že podľa vzoru *chlap* sa skloňujú zvieracie mená zakončené na *-o*: *maco – macovia, fako – fakovia, pejo – pejovia* (tamže, s. 74; v pôvodnom vzore *chlap* predsa tvarotvorný fomant *-ovia* nie je). Problém použitia tvarotvorných morfém *-a/-u* v genitíve singuláru maskulín pretrváva aj v apelatívnej podobe a paralelné použitie obidvoch tvarotvorných morfém sa posilnilo najmä na v druhej polovici devätnásteho storočia a v tridsiatych rokoch dvadsiateho storočia. Samotný S. Czambel hovorí v tomto prípade o nejednotnom pra-

vidle a v poslednom vydaní jeho Rukoväti spisovnej reči slovenskej (1919, red. J. Škultéty) sa odporúča používateľom „riadiť sa vlastným jazykovým cítením a každý má skloňovať tak, ako sa v jeho nárečí skloňuje“ (Czambel, 1919, s. 38). Pripomíname, že ide o odkaz na živý stav v nárečiach, t. j. nespisovných útvaroch, napriek tomu výsledok prirodzeného vývinu, no kodifikácia sa tým jednoznačne nerieši. Rozkolísanosť normy sa v praktických aj školských príručkách v medzivojnovom období vysvetľovala tým, že *-a* sa používa v spojení substantíva s prepozíciami (*z roka na rok*), *-u* vtedy, ak nejde o tesnú spätosť so substantívami (*tohto roku*; porov. Damborský, 1930, s. 185). Podstatu nekonečného problému dvojtvarov typu *Krasko – Krasko/Krasku* (ale aj v apelatívnej lexike) vieme teoreticky vysvetliť „kvázianalogickým“ mechanizmom, aj keď bez výraznejšej ambície zmeniť rozkolísanú normu či kodifikáciu.

Odvíjajúc problematiku dvojtvarov spomenutého typu sa bránime konštatovaniu, že pôjde len o opis mechanizmu. Z aspektu explanačného prístupu k sledovanej problematike nám ide práve o hľadanie a definovanie príčin týchto procesov. Východisko problematiky treba vidieť v prvom rade v apelatívnej rovine, kde pri maskulínach a neutrách prevažovali substantíva s pôvodnou *o*-kmeňovou deklináciou s gramatickou morférou *-a* v genitíve singuláru, naopak, v menšine boli substantíva pôvodnej *u*-kmeňovej deklinácie s gramatickou morférou *-u* (problematika je ľahšie pochopiteľná na pozadí deklinačných štruktúr klasických jazykov; v prípade slovenského jazyka išlo v prípadoch pôvodnej *u*-kmeňovej deklinácie väčšinou o jednoslabičné slová typu *syn, dom, dym*). V staršej fáze vývinu jazyka tu s ohľadom na odlišné klasifikačné kritériá ťažko hovoriť o konkurencii týchto dvoch morfém, pretože z globálneho hľadiska boli rovnako transparentné. Narušením stability kritérií a ich prehodnocovaním sa transparentnosť oslabil – treba pripomenúť, že v každom slovanskom jazyku v rozličnej miere – a pod vplyvom ďalších činiteľov ovplyvnila pôvodnú uniformnú transparentnosť. Pri retrospektívnom pohľade na výklad problematiky nemožno nerešpektovať skutočnosť, že rovnakou mierou transparentnosti, akou sa v súčasnosti vyznačujú neutrá typu *mesto* (nom. sg. *-o*, gen. sg. *-a*), sa v genitíve singuláru vyznačovali aj maskulína (typ *chlap-a*). Stabilitu pôvodného systému potvrdzujú všetky životné maskulína zakončené v nom. sg. v súčasnej spisovnej slovenčine na *-o* (typ *dedo, ujo, strýko*) genitívnou tvarotvornou morférou *-a* tým, že v slovenskom jazyku „přibráli“ v nom. sg. formálny znak *-o*. Pôvodne sa z relevantnej skupiny maskulín vyskytovala len pri *a*-kmeňových substantívach vo vokatívne (pôvodne a v súčasnosti aj v iných slovanských jazykoch je známy vývin **dědb > ded, *ujь, *strybьcь > strýc*). Tvarotvorná morféma *-o* v nom. sg. maskulín typu *dedo, ujo, strýko*, aj „dotvorených“ slov typu *fako, pejo, maco* a pod. má oporu aj v zániku vokatívu pri kategórii mužskej osoby (typ *sluha – od sluhy* : vok. *sluho*), a posilnené bola v propriálnej sfére dnešných priezvisk typu *Krasko, Hečko, Ferko, Lenčo* tým, že z vývinového hľadiska ide o pôvodné vokatívne podoby. Ich petrifi-

kácia sa posilnila proprializačným procesom, v ktorom dominovala identifikačná funkcia propria v komunikačnej sfére, a ustupujúcou gramatickou funkciou vokatívu. Proprium malo v tom čase z komunikačného aspektu aj výraznú vokatívnu funkciu, ktorej forma zánikom vokatívu ovplyvnila jeho nominatívnu podobu. Takáto vokatívna forma bola analogickou súčasťou na ten čas morfológicky transparentnej paradigmatickej štruktúry, obsahujúcej v akuzatíve tvarovnú morfému *-u*, vo vokatíve *-o*, v genitíve príp. *-y*. Stratu pôvodnej uniformnej transparentnosti prízvisk v genitíve singuláru typu *Kraska/Krasku* spôsobilo kvázimechanické začlenenie prízvisk nerovnakého pôvodu do rovnakej triedy na pozadí fiktívnej ekvivalencie v propriálnej rovine. Tým sa gramatická rovina proprií dostala v porovnaní s gramatickou rovinou apelatív do odlišného postavenia a stala sa jedným zo spúšťacích mechanizmov dubletných tvarov. Konkrétne tým, že v propriálnej sfére došlo v starej slovenčine v pôvodných nepriamych pádoch typu vok. *Brázdo/Krasko*, akuz. sg. *Brázdu/Krasku*, bez ohľadu na odlišný pôvod nominatívnych tvarov k vnútroparadigmatickému vyrovnávaniu akuzatívu a genitívu. Tým v genitíve vznikla nie celkom šťastná možnosť popri pôvodnej tvarovnej morféme *-a* v zhode s východiskovou apelatívnou sférou použiť aj analogickú nepôvodnú dubletnú morfému *-u*. Keďže zo súčasného pohľadu ide v propriálnej sfére o odlišnú funkčnú motiváciu tvarov, odporúčame vnímať tvarovné morfémy *-u* v genitíve singuláru v tomto prípade ako (vývinovo) sekundárne, ktoré pôsobením neuvedomovaného analogického mechanizmu narušili pôvodnú uniformnú transparentnosť paradigmy. Odhalenie miery narušenia uniformnej transparentnosti verzus prirodzený vývin má z dnešného pohľadu v prvom rade explanačný zmysel (v druhom rade vzniká otázka, či je žiaduce interpretovať ho v takejto miere). Praktické použitie výkladu je možné až po dôkladnej analýze všetkých tvarov, a tak na ilustráciu uvádzame aspoň základné tendencie. Okrem substantív pôvodnej *u*-kmeňovej deklinácie typu *dom, dym, med, mak* – v gen. sg. *dom-u, dym-u, med-u, mak-u* – je tvarovná prípona *-u* v tomto prípade aj pri abstraktných substantívach (Morfológia 1966, s. 90), v skutočnosti deverbatívach typu *let – let-u, skok – skok-u, beh – beh-u, krik – krik-u, vrh – vrh-u, úkryt – úkrytu...* (v slove *mak* je jeho začlenenie do pôvodnej *u*-kmeňovej deklinácie len nepriame, porov. Snoj, 2003, s. 374, Vasmer, 1986, zv. 2, s. 656). Do tejto istej skupiny – napriek tomu, že sa v Morfológii (Morfológia 1966, s. 90) uplatňuje slovotvorné kritérium – z významového hľadiska patrí aj skupina zložených podstatných mien typu *ďalekohľad – ďalekohľad-u, vodovod – vodovod-u, teplomer – teplomer-u...* Dojem z narušenia uniformnej transparentnosti gen. sg. v tvaroch typu *listu, sídu, hlasu, kraju, stohu, potu, roku, času, pluku, mrazu, strom* je len zdanlivý. V skutočnosti ide o stabilizáciu pôvodného stavu, inými slovami dôsledok prirodzeného vývinu jazyka, ktorý si zo synchronického pohľadu používateľa jazyka, ale aj kodifikátori neuvedomujú, nemusia, resp. niekedy akoby nechceli vedieť.

Slová uvedeného typu sú z hľadiska pôvodu v slovanských jazykoch takými istými deverbatívami, ako slová typu *let, skok, beh, krik, vrh, úkryt* a pod. (*list* < *lej(h)st-*, pozri Snoj 2003, s. 359; *súd* < *sud-i-ti*, pozri Snoj 2003, s. 679; *glas* < ide. **gals-* vo význame znieť, pozri Snoj 2003, s. 173; *kraj* < *kroj-i-ti* = rezať, pozri Snoj 2003, s. 317; *stoh* < **steg-* = vrázať, pozri Machek, 1957, s. 473; *pot* < **pōk-to-s*, pozri Machek, 1975, s. 386, to z pôvodného **pekū* (= *varit*), z toho > *piecť*, Snoj 2003, s. 552; *rok* < **rek-ti*; z toho *od-roč-i-t'*, *ú-rok*, pozri Machek, 1957, s. 421; Snoj 2003, s. 628; *čas* = plynutie, *beh*; pozri Machek, 1957, s. 67; Snoj 2003, s. 80; *pluk*, pôv. trpné prídavné, pozri Machek, 1957, s. 379, najmä Snoj 2003, s. 541; *mráz* < **mrъz-nq-ti*, Machek, 1957, s. 311, *strom*, postverb. < *strom-i-ti*, atď.)

Otázkam frazeologickej fixovanosti tvarov typu *zubami-nechtami* sa v slovenskej frazeologickej literatúre venovalo mnoho pozornosti (Mlacek, 2001, s. 105; Skladaná, 1993, tam i ďalšia literatúra). S ohľadom na narušenie uniformnej transparentnosti v tomto type si vystačíme s odkazom na princíp príznakovosti a sémantickú charakteristiku frazém v príspevkoch J. Mlacka (1999) a J. Dolníka (1999).

Do iného svetla sa rozšírením problematiky o diachronický prístup dostáva narušenie uniformnej transparentnosti v type *v meste – vo vnútri*. V tomto type v skutočnosti nejde o lexikálnu jedinečnosť, ako ju naznačil J. Dolník (o. c., s. 202), ale spomenuté narušenie uniformnej transparentnosti vyplýva z typologických znakov deklinačného systému slovenského jazyka. V tomto prípade ide o kontinuálny vývin (!) a deklarované narušenie uniformnej transparentnosti nie je v tomto prípade ničím iným, „len“ prejavom stability pôvodného systému, zachovaním východiskového praslovanského substantívneho, resp. základu **qtrъ* (pôv. starého praindoeurópskeho základu s vývinom v staroind. *antar*, staronem. *unter*, lat. *intro-*), ktorý sa v slovenčine po zániku mäkkostnej konsonantickej korelácie *r – r* v prospech *r* v slovenčine petrifikoval v podobe lokálu ako pôvodné *jo*-kmeňové substantívum typu *na poli* (t. j. *вънъ-qtr-i*; porov. čes. *uvnitř*, poľ. *wewnątrz*, resp. základné tvary typu *vnitř*; Machek 1957, s. 571). Príčiny takéhoto prechodu sú viaceré a na prvom mieste treba uviesť fonologické predpoklady stabilizácie morfológických štruktúr. V dôsledku zániku redukovaných vokálov sa radikálne – pre slovenčinu v porovnaní s ostatnými západoslovanskými jazykmi špecificky – prehodnotila slabičná štruktúra. Charakteristickým znakom vývinu slabičnej štruktúry slovenčiny bolo odstraňovanie tzv. pobočných slabík s vedľajším vrcholom slabičnosti, sylaboidom (tzv. model „ryba“; podrobný fonologický opis vývinu na začiatku a na konci slova uvádza E. Pauliny, 1963, s. 130 – 131). Vývinovú kontinuitu typologicky prezentujú v súčasnom jazyku dva základné modely slabiky, vychádzajúce z konfiguračných možností fónických prvkov diferencovaných podľa stupňa sonority (t. j. od minima po maximum, pozri Sabol, 1994, s. 221 a n.; Sabol, 1997, s. 31). Relevantnými prvkami týchto typologických modelov sú vokály (sonanty), šumové spoluhlásky (nesonan-

ty) a sonórne spoluhlásky (nesonanty aj sonanty). V štruktúre slova sa vzhľadom na jeho slabičnú štruktúru a s ohľadom na striktúru slabiky uplatnil v slovenčine model s narastajúcim stupňom sonority (tzv. model „oko“). Z hľadiska vývinu slabičnej štruktúry je charakteristická tendencia, ktorá okrem spojenia *konsonant + sonóra* vylučovala na začiatku prvých slabík v slove následnosť *sonóra + šumová spoluhláska + sonanta*, resp. zrkadlovú následnosť týchto hlások na konci slova (t. j. *sonanta + šumová spoluhláska + sonóra*, pozri Sabol, 1997, s. 31). Výsledkom takehoto vývinu po homogenizácii triedy vylučujúcej predchádzajúce zoskupenie hlások je v slovenčine aj prípad typu *vo vnútri*, resp. základná podoba substantíva *vnútro*. Z etymologického hľadiska by tak na vyjadrenie lokalizácie stačila aj podoba *vnútri*, ktorá vznikla z pôvodnej predložky **vъnъ + *qntri-i > v + nútri > vnútri*. Základná podoba substantíva *vnútro*, t. j. nominatív singuláru, je svedectvom novšieho dotvárania nominatívnych podôb a ich začleňovania do deklinačných sústav, a to pravdepodobne ešte pred zánikom mäkkostnej konsonantickej korelácie. Dokazujú to podoby *nitro* (čes.), *wewnątrz* (poľ.), *внѣмпу* (rus.), v slovanských jazykoch, v ktorých mäkkostná konsonantická korelácia *r – r'* nezankla. Začleňovanie substantíva *vnútro* do vzoru *mesto* možno interpretovať ako istý druh zmien, ako vývinové tendencie. Ich vnímanie v podobe následku uvedomovaného či neuvedomovaného zámeru, úsilia a pod. alebo – v jemnejšej verzii – intuitívneho vyhýbania sa „rušivým“ prvkom, označuje J. Dolník (2005, s. 204) ako neadekvátne. Mieru adekvátности pri vyhýbaní sa „rušivým“ prvkom v prípade subjektivistického pohľadu odporúčame identifikovať pokusom o ústup od subjektivistického hľadiska (vyhýbanie sa rušivým faktorom sa teda subjektivisticky vysvetľuje ťažko). V prípade lexikálnej jedinečnosti typu *v meste – vo vnútri* (porov. Dolník, 2005, s. 202) by tento ústup mal byť korekciou uvedených príkladov tak, že prípad typu *vo vnútri* nebudeme vnímať ako lexikálnu jedinečnosť, ale ako koexistenciu javov na úrovni morfolologickej štruktúry v dôsledku fonologického vývinu. Na dôkaz možno využiť rovnako prospektívnu, ako aj retrospektívnu metódu, aplikovanú napr. na uvedených príkladoch *v meste – vo vnútri*. Paradigma slova *mesto* (dnešný vzor neutier) je v singulári dôkazom stability a transparentnosti morfolologickej štruktúry (synchronicky aj diachronicky; pôv. **městě*, po zmene *ě > e* = dnes *meste*). Takúto istú situáciu predpokladáme aj v prípade pôvodných tvarov slova **qtrъ* s tým rozdielom, že išlo o mäkký variant, t. j. pôv. *jo*-kmene, v ktorých bola pôvodná tvarotvorná morféma lok. sg. *-i*: v súčas. napr. *pole > na poli, v poli*, t. j. pôv. lok. sg. **qtri*. Takýto jav sa z metodologického hľadiska musí rešpektovať pri akomkoľvek explanačno-deskriptívnom prístupe či opise slovenskej morfológie v takej miere, ako naň upozornil aj J. Dolník (2005, s. 204) slovami: „Ide hlavne o to, aby sa výsledky získané z objektivistickej pozície neinterpretovali v duchu subjektivismu, t. j. aby sa zistené údaje o pohybe v morfológii automaticky nepripisovali prirodzenej jazykovej kompetencii používateľa“.

Naše argumenty k jednotlivým príkladom z projektu *Koncepcia novej morfológie spisovnej slovenčiny*, v ktorom je okrem základného cieľa množstvo inšpiratívnych podnetov na postupné fundované výskumy slovenskej morfológie, treba vnímať s citom a v celej hĺbke problematiky. Môžu byť príspevkom pri vysvetľovaní odklonov od uniformnej transparentnosti typu *v meste – vo vnútri*, pri ktorom nejde o lexikálnu jedinečnosť, ale o stabilitu pôvodnej formy v dôsledku divergentných tendencií vo vývine jednotlivých jazykových rovín. Dajú sa vnímať ako podnet na vyčerpávajúcu interpretáciu množstva ďalších „morfológických osobitostí“, ktorými možno postihnúť kontinuálny vývin a na pozadí minulej skúsenosti vysvetliť so zreteľom na paradigmu aj narušenie (žiaducej?) uniformnej transparentnosti a pravdivo postihnúť jej konflikt s jazykovou ekonómiou. Tak isto sa možno pokúsiť o odpoveď na provokatívnu otázku, či pri množstve variantných, dubletných atď. tvarotvorných morféme v slovenskej substantívnej deklinácii, komplikujúcich pravidlá flexie, treba pojmom jazyková ekonómia operovať. Akoby sa už v úvode anticipovaného projektu napĺňalo proroctvo jeho autora o tom, že „jazyková ekonómia je často v súlade s narúšaním transparentnosti. Pozorujeme tu rozpornosť pôsobenia princípu jazykovej ekonómie. Zo zorného uhla paradigmy uvedené faktory pôsobia ako antiekonomicke sily“ (Dolník, 2005, s. 202). Sú to slová rovnakého významu, aké pred desaťročiami vyslovil v citovanej práci o prirodzenosti morfológie W. Mayerthaler (1981, s. 43). Jadrom našich riadkov o inšpiratívnosti anticipovaného projektu slovenskej morfológie je rozšírenie jeho rámca o minulé skúsenosť (diachronický aspekt), ktorá pomáha priezračnejšie odhľadať zdanlivé, ale aj skutočné príčiny odklonu od uniformnej transparentnosti v paradigmách, v oblasti, ktorá je súčasťou definovania prirodzeného jazykového vývinu a hľadania dimenzií spontánnych jazykových zmien.

Literatúra

- BARNET, Vladimír: Vztah synchronie a diachronie jako problém jazyka a jazykovědné teorie. In: Jazykovědné sympozium Brno. Brno: Univerzita J. E. Purkyně 1973, s. 19 – 22.
- BENKO, Vladimír, HAŠANOVÁ, Jana, KOSTOLANSKÝ, Eduard: Počítačové spracovanie jazyka. Časť Morfológia podstatných mien. Bratislava: Pedagogická fakulta Univerzity Komenského 1998. 88 s.
- BLANÁR, Vincent: Teória vlastného mena. Status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii. Bratislava: Veda 1996. 252 s.
- CZAMBEL, S.: Rukoväť spisovnej reči slovenskej. 3. vyd. Turčiansky Svätý Martin: Knihkupecko-nakladateľský spolok 1919. 330 s.
- DAMBORSKÝ, J.: Slovenská mluvnica pre stredné školy a učiteľské ústavy. Podľa Gebauera – Ertla a Czambela. V. vydanie, opravené a značne doplnené. Nákladom a tlačou Štefana Huszára v Nitre 1930. 226 s.
- DOLNÍK, Juraj: Motivácia ako princíp prirodzenosti v morfológii (na príklade substantívnej deklinácie v slovenčine). In: Jazykovedný časopis, 1993, roč. 44, č.1, s. 3 – 13.
- DOLNÍK, Juraj: Teória jazykovej prirodzenosti. In: Slovenská reč, 1995, roč. 60, č. 1, s. 18 – 25.

- DOLNÍK, Juraj: Spontánne jazykové zmeny a kultivované jazyka. In: Jazykovedný časopis, 1997, roč. 48, č. 1, s. 30 – 42.
- DOLNÍK, Juraj: In: Princípy stavby, vývinu a fungovania slovenčiny. Princípy stavby, vývinu a fungovania slovenčiny. Bratislava: Stimul 1999, s. 7 – 20.
- DOLNÍK, Juraj: Vývin morfológie súčasnej spisovnej slovenčiny. (Prehľad zverejnených poznatkov) In: Studia Academica Slovaca, 29. Prednášky XXXVI. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mlacek. Bratislava: Stimul – Centrum informatiky a vzdelávania FF UK 2000, s. 277 – 286. (2000 a)
- DOLNÍK, Juraj: Analogie und Natürlichkeit. In: Princípy jazyka a textu. Bratislava: Univerzita Komenského 2000, s. 5 – 15. (2000 b)
- DOLNÍK, Juraj: Konceptia novej morfológie spisovnej slovenčiny. Slovenská reč 2005, roč. 70, č. 4, s. 193 – 210.
- FASMER, Max: Etimologičeskij slovar ruskogo jazyka. T. 1. – 4. Moskva: Progress 1986 – 1987.
- HORECKÝ, Ján: Hľadanie princípov stavby, vývinu a fungovania jazyka. Zost. J. Dolník. Bratislava: Univerzita Komenského 2000, s. 30 – 34.
- MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha: Nakladatelství ČSAV 1957. 628 s.
- MARCELLI, Miroslav: Příklad Barthes. Bratislava: Kaligram 2001. 320 s.
- MAYERHALER, Willi: Aspekte der Analogietheorie. In: H. Lüdtke (Hg.), Kommunikations-theoretische Grundlagen des Sprachwandels. Berlin: De Gruyter 1980 a, s. 80 – 130.
- MAYERHALER, Willi: Ikonismus in der Morphologie. In: Zeitschrift für Semiotik 2, 1980 b, s. 19 – 37.
- MAYERHALER, Willi: Morphologische Natürlichkeit. Linguistische Forschungen Bd. 28. Athenion : Wiesbaden 1981, a. 203 s.
- MAYERHALER, Willi: Warum historische Linguistik? In: Klagenfurter Beiträge zur Sprachwissenschaft 7, 1981, b, Heft 1, 19 – 38.
- MAYERHALER, Willi: Leitmotifs in Natural Morphology. Hg. W.U. Dressler / W. Mayerthaler / O. Panagl & W.U. Wurzel, John Benjamins Publ.: Amsterdam – Philadelphia 1987. 250 s.
- MAYERHALER, Willi: System-independent morphological naturalness. In: Leitmotifs in Natural Morphology. Hg. W.U. Dressler / W. Mayerthaler / O. Panagl & W.U. Wurzel. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publ. 1987. s. 25 – 58.
- Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.
- MLACEK, Jozef: K princípom vzniku a uplatňovania frazeológie. In: Princípy stavby, vývinu a fungovania slovenčiny. Bratislava: Stimul 1999, s. 111 – 143.
- MLACEK, Jozef: Tvary a tváre frazém v slovenčine. Bratislava: Stimul 2001. 172 s.
- PAULINY, Eugen: Genitív sg. vzoru dub. In: Slov a tvar, 3, 1949, s. 41 – 43.
- PAULINY, Eugen: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava: vydavateľstvo SAV 1963. 360 s.
- SABOL, Ján: Slovenská slabika. Náčrt problematiky. In: Studia Academica Slovaca. 23. Prednášky XXX. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mlacek. Bratislava : Stimul 1994, s. 214 – 224.
- SABOL, Ján: K typologickej charakteristike slovenskej slabiky. In: Philologica XLV. Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Red. P. Žigo. Bratislava: Univerzita Komenského 1997, s. 27 – 32.
- SKLADANÁ, Jana: Frazeologický fond slovenčiny v predspisovnom období. Bratislava: Veda 1993. 176 s.
- SMOLIN, Lee: Tri cesty ku kvantovej teórii gravitácie. Úvod do súčasných koncepcií priestoru a času. Bratislava: Kaligram 2003. 252 s.
- SNOJ, Marko: Slovenski etimološki slovar. Ljubljana: Modrijan 2003. 1024 s.
- SOKOLOVÁ, Míloslava: Morfológická stránka vlastného mena. In: 12. slovenská onomastická konferencia a 6. seminár Onomastika a škola. Prešov 25. – 26. októbra 1995. Red. M. Majtán – F. Ruščák. Prešov : Prešovská univerzita v Prešove – Fakulta humanitných a prírodných vied 1996, s. 22 – 33.
- ŠRÁMEK, Rudolf: Úvod do obecné onomastiky. Brno : Masarykova Univerzita 1999. 190 s.

Miloslava Sokolová

SYSTÉMOVÉ MODELY TVORENIA OBYVATEĽSKÝCH MIEN A ETNONÝM V SLOVENČINE

SOKOLOVÁ, M.: Systemic Models of Inhabitant Names and Ethnonyms Formation in Slovak Language. *Slovenská reč*, 71, 2006, No. 4, pp. 205 – 223. (Bratislava)

There exists a big diversity in the inhabitant names formation (= formation of the names denoting persons according to their place of abode) in Slovak Language. Rules of the inhabitant names formation are based on a number of criterions, influences and restrictions on multifarious levels. The paper should help users of Slovak Language and give them orientation in this complex issue. Author offers simplified overview of the systemic creation of inhabitant names and relational adjectives in Slovak Language summarized in three basic models applicable to the absolute majority of cases.

1. Pri sociolinguistických sondách sme v súvislosti s niektorými typmi tvorenia obyvateľských mien zaznamenali neúnosný rozptyl tvorenia (napr. od toponyma *Spišská Belá*: *Bel'an, Belan, Belian, Belčan, Belčian, Belačan, Belač'an, Belančan, Belovčan, Belanec, Belec, Belejec, Bel*). Pokiaľ ide o status obyvateľského mena, vraciame sa k svojim starším tvrdeniam o jeho prechodnosti medzi propriami a apelatívami (Semjanová, 1976, 1980; porov. aj V. Blanár 1996) a obyvateľské mená a etnonymá, ktoré sa v mnohých jazykovedách hodnotia ako všeobecné mená¹, klasifikujeme ako nepravé propriá (Sokolová, 1995). Z pohľadu tejto definície by sa mali správať systémovo ako apelatíva a ich odvodzovanie by sa nemuselo riešiť individuálne pre takmer každé z nich (porov. hlavne heslá *Dvonč* a *Jacko In*: *Dvonč*, 1987, 1997). Dokonca by sa nemuseli uvádzať v jazykovedných príručkách, pretože doterajšia prax ukazuje, že jednak efektívnosť ich využívania je veľmi malá a používatelia uprednostňujú bezproblémový opisný spôsob *obyvatelia Spišskej Belej*, jednak nejde o propriá, pre ktoré je identifikačná funkcia primárna². V textoch Slovenského národného korpusu (2005) sa návrhy z príručiek typu *Spišskobel'an* vyskytujú veľmi málo a v sociolinguistických výskumoch ich respondenti neuvádzajú vôbec.

Pravidlá tvorenia obyvateľských mien vychádzajú z veľkého počtu kritérií, vplyvov a obmedzení na rozličných jazykových rovinách, preto sme sa rozhodli pomôcť používateľom slovenčiny a pripraviť na orientáciu v tejto komplikovanej problematike zjednodušený prehľad systémového tvorenia obyvateľských mien v slovenčine v troch modeloch platných pre väčšinu prípadov. Nadviažeme na zistenia Š. Koperdana (1958), ktoré I. Polaková v diplomovej práci (1998) aplikovala pri

¹ Ako apelatíva sa hodnotia napríklad v ruskej, ukrajinskej, bulharskej, rumunskej, maďarskej, fínskej, švédskej, nórskej, portugalskej, španielskej jazykovede a v esperante.

² Pravidlá slovenského pravopisu (1991, 1998, 2000) by tak napríklad ušetrili vyše 60 strán textu, ktorý by sa dal využiť na sprostredkovanie relevantnejších informácií.

analýze obyvateľských mien z *Pravidiel slovenského pravopisu* (1991). Systémové modely na ich tvorenie sme vytvorili na základe jej analýzy a verifikovali sme ich na všetkých oikonymických motivantoch zo *Slovníka koreňových morféme slovenčiny* (2005).

2. Základné sufixy pre maskulínne obyvateľské mená sú *-an*, *-čan* (zriedkavo *-ec*), pri etnonymách je častejšie nulové zakončenie a sufix *-ec*, ale aj *-an*, *-čan*, *-ák/-iak*³, pričom feminatíva sa tvoria od maskulín (formantom *-ka*), vo vyše 23 % prípadov sprevádza v I. a II. modeli tvorenie feminatív **kvantitatívna alternácia a/ia**, zriedkavo je pri etnonymách iný sufix *-yňa* (*Turkyňa*, *Grékyňa*).

Adjektíva od toponým majú formant *-ský* (*bratislavský* – 60%) a jeho variant *-ký* (*košický* – 16%), približne 24% má formant *-iansky* a variant *-anský* (*nitriansky*, *sásanský*), len výnimočne sa využíva transflexné zakončenie *-ý* (*Damask* → *damaský*).

Derivačný postup pri obyvateľských menách a adjektívach je trojaký (Koperdan, 1958), najčastejšie je pre obidva typy motivujúci základ toponyma *Prešov* → *Prešovčan*, *Prešov* → *prešovský*; zriedkavo je pre adjektívum motivujúce obyvateľské meno (*Bosniak* → *bosniacky*, *Hanák* → *hanácky*), výnimočne je pre obyvateľské meno motivujúce adjektívum (*Kubáanec*, *Peruáanec*, porov. Horecký, 2003).

Pre zaradenie východiskových toponým do modelov je relevantné hlavne to, či je slovtvorný základ zakončený a) na jeden konsonant, b) skupinu konsonantov c) alebo na vokál.

3. Pri **zakončení na konsonant** je relevantná slabičnosť základu, počet konsonantov na konci základu a menný rod toponyma, ale aj typ topoformantu. Tvorenie obyvateľských mien a adjektív sa správa podľa troch základných modelov, pričom I. a II. model sú v komplementárnej distribúcii k najfrekvencovanejšiemu III. modelu. Najpravideľnejší, ale najmenej zastúpený je model vymedzený príponou *-any*.

3.1. Podľa I. modelu sa tvoria deriváty od cca. 200 (cca. 7%) toponým zakončených na **topoformant -any**, ktoré sa aj pri skloňovaní správajú špecificky, porov. tvorenie genitívu pri maskulínach nepravidelne pomocou nulovej relačnej morfémy a alternáciou *a/ia*:

I. model $Z_{\text{TOPONYMUM-ANY}} + \text{-ec} \rightarrow \text{-ka}$
 $+ \text{-sky} (-ský)$

Podtypy I. modelu:

Najčastejší je podtyp *Kapušany* s krátkou slabikou pred *-any*, porov. *Bžany*, *Moravany*, *Lipany*, *Herľany*:

³ Pri etnonymách je viac nesystémových faktorov narušajúcich derivačný rad a viac formantov. Etnonymá môžu mať aj nulový formant (*Rus*, *Maďar*) alebo formant *-ec*, napr. *Vietnamec*, *Ukrajinec*, *Iránec*, *Slovinec*, *Hercegovinec*, *Guayanec*, *Filipíneec*, niekedy variant *-ec/-čan* (*Nepál*, *Irán*, *Azerbajdžan*, *Sudán*, *Paraguaj*, *Uruguaj*, *-čan* (*Brazilčan*), *-an* (*Čiňan*, *Kanaďan*), *-ita* (*Elamita*), *-ák/-ak* (*Slovák*, *Poliak*, *Hanák*, *Spišiak*), feminatíva od nich sa tvoria formantom *-ka*, výnimočne inak (*Grékyňa*).

Kapušany (z *Kapušian*) → *Kapušanec* → *Kapušianka*
 → *kapušiansky*

Menej frekventovaný je podtyp *Piešťany* s dlhou slabikou alebo konsonantom *j* pred *-any*, porov. *Drážďany*, *Komárany*, *Stráňany*, *Bajany*, *Vojany*:

Piešťany (z *Piešťan*) → *Piešťanec* → *Piešťanka*
 → *piešťansky*

Raritný je podtyp s konsonantom *k* pred *-any* (napr. *Čakany*):

Vozokany (z *Vozokán*) → *Vozokanec* → *Vozokánka*
 → *vozokánsky*

Obyvateľské maskulína majú formant *-ec*, pre formu feminatíva a adjektíva je relevantná alternácia *a/ia*, *a/á*. Pre podobu adjektíva a feminatíva možno využiť aj analógiu s formou feminatíva v typoch s alternáciou *a/ia* (z *Kapušian* – *Kapušianka* – *kapušiansky*)⁴. Podľa I. modelu sa správa nesystémovo aj toponymum *Polana* s inou príponou než *-any*. Z etnoným sa podľa podtypu *Vozokany* tvoria motiváty od proprií *Kuba*, *Peru*, *Papua*, čiastočne aj *Dominikánska republika* → *Dominik-án:ec-ø* → → *Dominik-án:k-a*, ale *Dominika* → *dominic-k-y*:

Peru << > **Peru-án:ec-ø** >> **Peru-án:k-a**
 > **peru-án:sk-y**
Kub-a << > **Kub-án:ec-ø** >> **Kub-án:k-a**
 > **kub-án:sk-y**

3.2. Rozšírené formanty **II. modelu s infixom *ian*** (po dlhej slabike s infixom *an*) nedeformujú okrem pravidelných alternácií slovotvorný základ a slúžia na lepšiu identifikáciu derivátov s východiskovým toponymom hlavne pri hroziacej homonymii nedeminutívnych a deminutívnych foriem ojkoným (*Štiavnica* → *štiavnický*, *Štiavnica* → *štiavniciansky*, *Hradište* → *hradištský* a od *Hradisko* → *hradištian-sky*; krajina *Čechy* – *Čech*; *český*, obec *Čechy* → *Češan*; *češiansky*).

II. model $Z_{\text{TOPONYMUM}}$ + **-an** → **-ka** (*a/ia*)
 + **-ian:sky** (*-an:ský*)

Podtypy II. modelu na základe krátkej alebo dlhej slabiky pred sufixmi:

Nitra → *Nitran* → *Nitrianka*
 → *nitriansky*

Sása → *Sásan* → *Sásanka*
 → *sásanský*

S formantmi II. modelu sú kompatibilné **adjektíváliá** okrem viacslabičných adjektíválnych toponým zakončených na jeden konsonant *b*, *l*, *n*, *t*, *v* (*Jarabá*, *Veselé*, *Stratená*, *Ružiná*, *Husiná*, *Pčoliné*, *Zakopané*, *Skalité*, *Zázrivá*, *Podbrezová*, *Tercho-*

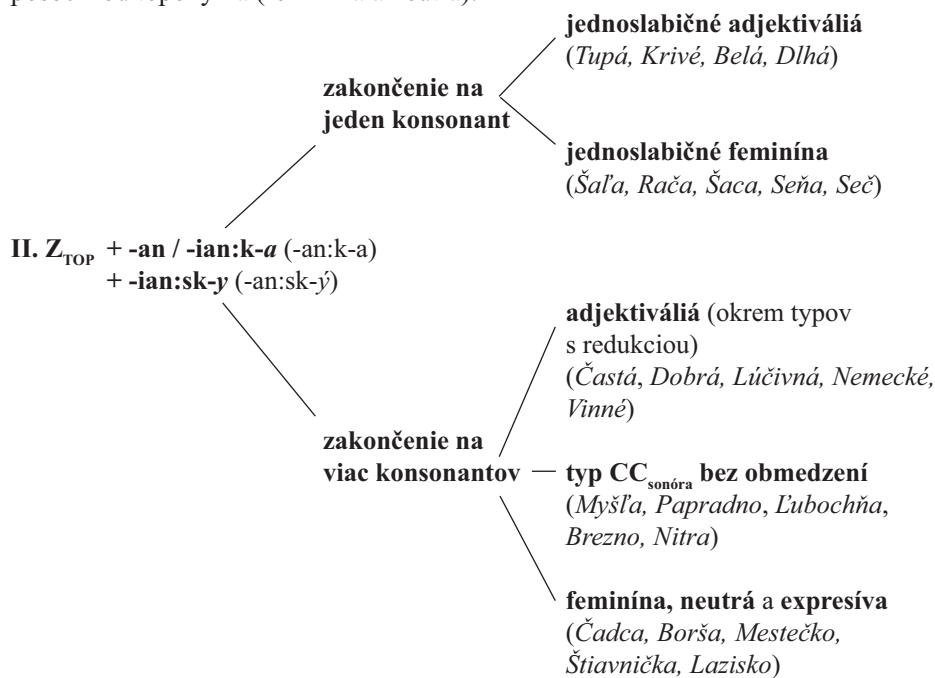
⁴ Celý I. model je výnimkou z pravidiel platiacich pre III. model, keďže podľa fonologických a slabičných podmienok pre tento model by sa mali od toponým na *-any* tvoriť deriváty **Kapušančan* – **Kapušančanka* – **kapušanský*. Uvádžame to preto, lebo v bežnej praxi a v dialektoch sa s takýmto tvorením stretávame.

vá) a okrem typu *Humenné*, porov. 3.3.3. Adjektívny sufix *-ian:sky* s infixom zvýrazňuje diferenciáciu od prípadnej adjektívnej formy východiskového toponyma (*Ploské* a *ploštiansky*) a odstraňujú sa ním aj fonologicky neprijateľné podoby so štyrmi konsonantmi *tehlský, *žehrský:

Bradl-o > bradl-ian:sk-y, Dukl-a > dukl-ian:sk-y, Odr-a > odr-ian:sk-y, Sitn-o > sitn-ian:sk-y, Topľ-a > topl-ian:sk-y, Visl-a > visl-ian:sk-y.

Ide o približne 16 % všetkých skúmaných prípadov (Poláková, 1998). Charakteristické topoformanty ojkonym sú *-né* (okrem viacslabičných typov, napr. *Humenné*), *-ná* (*-na*), *-ské* (pred ktorým je vokál, napr. *Pruské*), *-sko* (pred ktorým je vokál), *-ka* (deminutívne či augmentatívne formy), *-ky*, *-ička*, *-ečko*, *-isko*, ai.

Pre II. model je relevantné zakončenie na jeden konsonant alebo na skupinu spoluhlások, **jednoslabičnosť základu**, adjektívna forma toponyma a sekundárne tu pôsobí rod toponyma (feminína a neutrá):

3.2.1. Pri základoch **končiacich sa na jeden konsonant** je relevantné pre zaraďenie do II. modelu pravidlo o **jednoslabičnosti základu s formou adjektíva**: *Belá, Dlhá, Krná, Krivá, Krivé, Lysá, Lubá, Malá, Pstriná, Suchá, Suché, Staré, Sklené, Svinia, Tupá, Turá, Zlaté*, ale aj pri pôvodne adjektívnej forme pri neutrách na *-ie* *Babie, Srnie, Turie*.

3.2.2. Pri neadjektíválnych toponymách zakončených na jeden konsonant je relevantný pre zaradenie do II. modelu okrem pravidla o jednoslabičnosti slovotvorného základu **ženský menný rod** toponyma: *Beša, Boca, Bodza, Breza, Čaba, Čaka, Čaňa, Čata, Čausa, Dara, Drňa, Figa Geča, Hraň, Huta, Choča, Chľaba, Ida, Iňa, Iža, Kľače, Lada, Lúka, Lula, Leľa, Mača, Moča, Maňa, Muľa, Nána, Veľká Paka; Píla, Poša, Prša, Rača, Reca, Sása, Súča, Seč, Seňa, Sol', Stráža, Šahy, Šaľa, Šiba, Šuľa, Trňa, Trnie, Vlača, Voľa, Ždaňa*.

3.2.3. Aj pri základoch **končiacich sa na skupinu konsonantov** sa podľa II. modelu správajú formálne **adjektíválne toponymá** s konsonantickou skupinou, ktorá sa neredukuje: *Bystrá, Bystré, Častá, Čierne, Hlinné, Hradná, Hniezdne, Chrastné, Istebné, Karná, Krajné, Kremná, Kružná, Kšinná, Kvetná, Kalná, Lesná, Lomná, Lúžna, Mýtna, Mútne, Nemecké, Nižná, Príkra, Rovné, Rudná, Strážne, Stupné, Svinná, Teplá, Turná, Veľká; Vinné, Tajná, Zbojné, Zemné, Zubné*, vrátane skupiny *sk Slizké, Ploské, Oreské, Pruské, Ruské, Slaská, Konská, Konské*:

Kap-sk-é Mest-o > **Kap-šť-an-ø** >> **Kap-šť-ian-k-a**
>> **kap-šť-ian:sk-y**

Okrem jednoslabičných základov sú to aj viacslabičné toponymá, pri ktorých je často zároveň skupina s poslednou sonórou CCs: *Predajná, Lúčivná, Komjatná, Košolná, Obručné, Okoličná, Veličná, Viničné, Súdočné, Záhradné, Istebné, Jahodná, Východná, Osadné, Úhorná, Tovarné, Výborná, Prepasné, Výdrné, Okružná, Rozložná, Tvarožná, Olešná, Okružle; Nemecká, Turecká*.

3.2.4. Pri neadjektíválnych toponymách zakončených na viac konsonantov je pre zaradenie do II. modelu rozhodujúca **kombinácia s poslednou sonórou** (*str; stn, šľ, žn, zn, hl, sň, sn; rň, jn, rn, tn, gl*). Prevažne ide o feminína a neutrá s jednoslabičným základom: *Akkra, Basra, Bodva, Brezno, Brno, Cigla, Čučma, Čierno, Detva, Gniezno, Gortva, Kajňa, Korňa, Klačno, Kladno, Krásno, Kružno, Mariánske Lázně, Liešno, Lodno, Modra, Mužľa, Myšľa, Nitra, Pichne, Plevno, Pravno, Rovne, Rudno, Sihla, Smilno, Strečno, Tehla, Terňa, Ubl'a, Vráble, Vyhne, Zlatno, Žehňa, Žehra*:

Liešn-o > **Liešň-an-ø** >> **Liešň-an-k-a**
> **liešň-an:sk-y**

Okrem jednoslabičných základov sú to aj viacslabičné toponymá s druhou sonórou: *Grenoble, Kolačno, Litomyšl, Lubochňa, Osrblije, Papradno, Počúvadlo, Polichno; CsCs (Koromľa, Lozorno, Osturňa)*, zriedkavo je to iná kombinácia CsC (*Poluvsie*):

Grenoble-ø > **Grenobl'-an-ø** >> **Grenobl-ian-k-a**
> **grenobl-ian:sk-y**

Výnimočne je pri obyvateľských menách tohto typu formant *-iak*:

Bosn-a > **Bosn-iak-ø** >> **Bosn-iač-k-a**
> **bosn-ian:sk-y**

3.2.5. Pri iných konsonantických skupinách než s poslednou sonórou ide o jednoslabičné **feminína a neutrá**: *Bakša, Barca, Bašta, Borša, Bytča, Čadca, Heľpa, Hnúšťa, Chotča, Chrast', Jovsa, Kalša, Kelča, Kista, Kolta, Krnča, Lešť, Lokca, Lovča, Lupča, Olča, Oľdza, Ovčie, Pešť* (podľa toho aj *Budapešť, Pozba, Prukša, Rabša, Rakša, Semša, Stanča, Valča*):

Čadc-a > **Čadč-an-ø** >> **Čadč-ian-k-a**
> **čadč-ian:sk-y**

Okrem toho sa pri viacslabičných základoch podľa II. modelu správajú **formálne expresíva**: kvázideminutívne feminína a neutrá (*Lomnička – lomničiansky, Mestečko – mestečiansky*), resp. **augmentatívne** názvy s topoformantom *-isko/-iská* bez trunkácie *sk*: *Hradisko, Košariská, Uhliská, Mestisko, Lazisko, Sedliská*. Adjektívom na *-ian:sky* sa pri nich odstraňuje homonymia s nedeminutívnu formou toponyma, porov. deminutívne (resp. kvázideminutívne) feminína a neutrá, *Bojničky, Bôrka, Brezovka, Bukovinka, Bystrička, Nová Dedinka, Dvorianky, Dubnička, Haniska, Jablonka, Kamienka, Kurimka, Levkuška, Lehôtka, Motyčky, Oľšavka, Orávka, Osádka, Opátka, Polomka, Porúbka, Potôčky (potôčťanský), Prietržka, Radôstka, Rudinka, Viničky, Vieska, Sečianky, Slavoška, Svidnička, Šalgočka, Štiavnička, Šurianky, Topoľčianky, Torysky, Topoľovka, Trnávka*. Patria sem aj jednoslabičné typy s formantom *-k-*: *Rybky, Vricko, Lúčky, Riečka Idka, Hriadky, Vojka, Salka, Jelka, Oľka, Lenka, Mlynky, Hôrka, Vieska, Ratka, Hutka, Látky, Havka*:

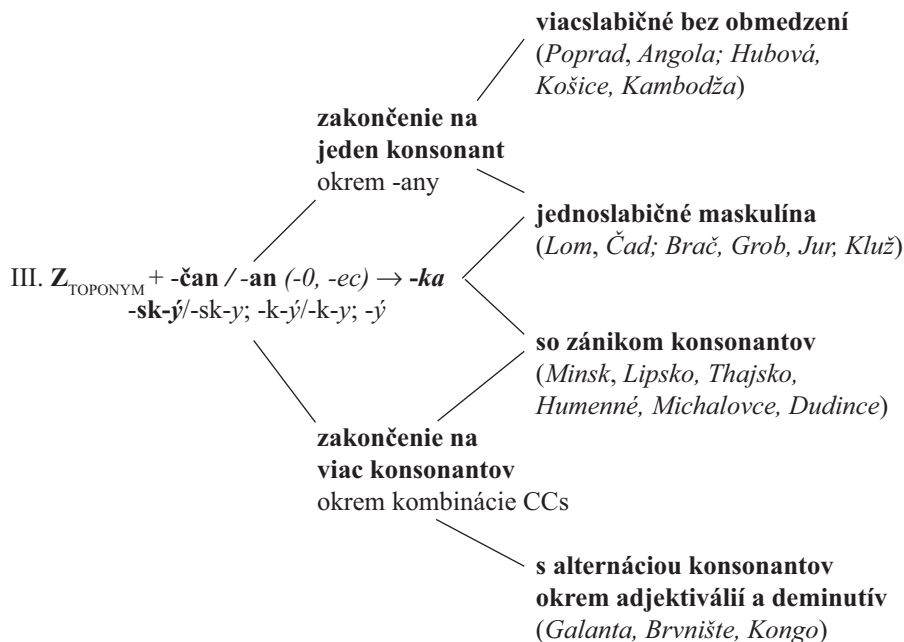
Vieličk-a > **Vielič-an-ø** >> **Vielič-an-k-a**
>> **vielič-ian:sk-y**

Pri tvorení podľa II. modelu vznikajú pred formantmi pravidelné alternácie: *n/ň* (*Lodňan, Mýtňan, Komárňan*), *t/t'* (*Koľťan*), *d/d'* (*Ladťan*), *l/l'* (*Beľan*), *c/č* (*Bočan*), *dz/dž* (*Bodžan*), *k/č* (*Hriadčan, Čačan, Lehôtčan, Opátčan*), *ch/š* (*Sušan, Češan*), *h/ž* (*Brežan*), *sk/šť* (*Plošťan, Viešťan, Hanišťan, Soltýšťan*), *šk/šť'* (*Levkušťan*), *čk/čť* (*Potôčťan, potôčťanský*); bez alternácie sú konsonanty *s, z, g*: *Sása, Breza, Figa* aj *Šahy*.

3.3. Keďže modely I, II sú v komplementárnej distribúcii k modelu III, možno vlastne tvrdiť, že ostatné typy toponým sa správajú podľa posledného III. modelu (ca. 72%):

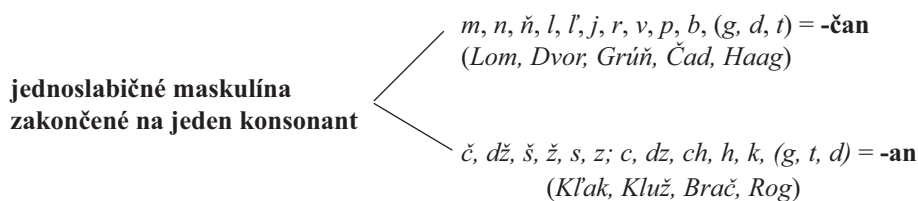
III. model Z_{TOPONYMUM} + **-čan** (-0, -ec) / **-an** → **-ka**
+ **-ský** (-sky / -ý) / **-ký** (-ky)

Okrem počtu konsonantov v zakončení základu a kvality zakončenia slovo-
tvorného základu je v III. modeli relevantná slabičnosť slovo-
tvorného základu a menný rod toponyma:

3.3.1. **Viacslabičné motivanty zakončené na jeden konsonant** nie sú obmedzené ani rodом, ani adjektíválnou formou a všetky okrem zakončenia na *-any* (I. model) sa správajú podľa III. modelu. Celý typ je produktívny, je podložený produktívnymi topoformantmi (*-ov, -ava, -ovo, -ová, -ové -ina, -ín, -iny*), napr. *Charkov, Jasenov, Prešov, Jasenovo, Filakovo, Hurbanovo, Námestovo, Bratislava, Tibava, Ilava, Brezová, Buková, Hubová, Jasenová, Jasenové, Devín, Kučín, Mručín, Ložín, Šatín, Krupina, Breziny*, kompatibilnými so sufixom *-čan*. Takto sa správajú aj cudzie toponymá s podobným zakončením *Glasgow, Berlín, Londýn, Štetín, Debrecín*, ale aj viacslabičné adjektíválne toponymá zakončené na jeden konsonant *b, l, n, t, v* (*Jarabá, Veselé, Stratená, Skalité*). Frekventované sú aj topoformanty *-ice, -ica, -ovec, -ítec, -ík (ník), -ák (-ak)* či nedeminutívne *-ka, -ok*, kompatibilné so sufixom *-an*.

3.3.2. Pre toponymá s jednoslabičnými základmi a zakončením na jeden konsonant je relevantný menný rod. Podľa III. modelu sa správajú hlavne **jednoslabičné maskulína**, kým feminína a neutrá sa správajú podľa II. modelu:

Formant *-čan* majú obyvateľské mená od neadjektíválnych maskulínných motivantov, ktorých slovotvorný jednoslabičný základ je zakončený na jednu nesýkavú alebo nevelárnu spoluhlásku (výnimočne zdvojenú: *Bonn*): *Báb, Biel, Boľ, Brod, Čab, Čad, Dvor, Grob, Hony, Háj, Hvar, Hul, Jur, Klin, Láb, Veľký Lom, Mad, Pial, Sap, Šíd, Šúr, Ždiar; Sady, Bruty; Haag*:

Čad-ø > **Čad-č:an-ø** >> **Čad-č:an-k-a**
> **čad-sk-ý**

Formant *-an* bez alternácií majú obyvateľské mená od neadjektíválnych maskulínných motivantov, ktorých slovotvorný jednoslabičný základ je zakončený na jednu sykavú spoluhlásku *č, dž, š, ž, s, z*: *Brač, Báč, Číž, Kluž, Koš, Lúč, Pleš, Sliáč, Sliache, Stráže, Suez, Križe; Prusy, Štós*; z feminín len zriedka *Lodž, Pécs, Gaza*:

Pécs-ø > **Pécs-an-ø** >> **Pécs-an-k-a**
> **pécs-sk-y**

Výnimočne je pri obyvateľských menách formant *-iak*:

Spiš-ø > **Spiš-iak-ø** >> **Spiš-iač-k-a**
> **spiš-sk-ý**

Pri zakončení na *dz, k, ch, h, (t, d)* vznikajú pred sufixom *-an* alternácie: *Veľký Blh, Kľak, Krivoj Rog, Lok, Vlachy, Teplý Vrch, Zbehy; Kúty, Svit*, z feminín len výnimočne *Zbudza, Dháka, Praha, Riga*, z neutier *Mýto*.

Banj-a Luk-a > **Banj-a-luč-an-ø** >> **Banj-a-luč-an-k-a**
> **banj-a-luc-k-ý**
Rig-a > **Riž-an-ø** > **Riž-an-k-a**
> **riž-sk-ý**

3.3.3. Toponymá **zakončené na viac konsonantov** sa môžu pri derivácii skratiť o jeden alebo o dva konsonanty a po skrátaní sa správajú ako predchádzajúca skupina so zakončením na jeden konsonant, pri zakončení na skupinu nezanikajúcich konsonantov vznikajú ich alternácie.

Z toponým **s pravidelným zánikom** *sk/0, g/0, n/0, k/0, c/0* sem patria hlavne toponymá so zakončením na *-sko, -nné, -burg, -berg, -(i)stan, -ovce*:

skupina konsonatov so zánikom

- $m, n, l, l', j, r, v, p, b, (d, t) = \text{-čan}$
(*Minsk, Lipsko, Thajsko, Hamburg, Humenné*)
- $\check{c}, d\check{z}, \check{s}, \check{z}, s, z; c, dz, ch, h, k, g, (t, d) = \text{-an}$
(*Rakúsko, Michalovce*)

Ak po trunkácii zostane v základe spoluhláska *n, r, j, l, l'; b, p*, majú motiváty sufix *-čan*, a to bez ohľadu na slabičnosť základu, porov. zánik *sk*: *Banské, Brodské, Drábsko, Hrabské, Jesenské, Jezersko, Lotrínsko, Lipsko, Ovčiarstvo, Navarrsko*,

Podhájska, Rovensko, z ruských, bieloruských a poľských toponým je to pomerne častý typ *Archangel'sk, Gdansk, Minsk, Novosibirsk: Minsk – Minčan – minský*. Adjektíválne toponymá zakončené na skupinu *mn* v topoformantoch *-inné, -enná, -enné* majú takisto pravidelnú trunkáciu *n/0* v slovtvornom základe: *Humenné – Humenčan – humenský*. Aj pri kombinácii sonóry a *g* hlavne v toponymách s koreňom *-berg* a *-burg* konsonant *g* pravidelne zaniká: *Augsburg, Hamburg, Johannesburg, Magdeburg, Salzburg, Štrasburg, Bandung, Göteborg, Honkong, Peking: Norimberg, Špicbergy*:

Norimberg-<i>ø</i>	> Norimber-č:an-<i>ø</i>	>> Norimber-č:an-k-a
	> norimber-sk-<i>y</i>	
Pittsburgh-<i>ø</i>	> Pittsbur-č:an-<i>ø</i>	>> Pittsbur-č:an-k-a
	> pittsbur-sk-<i>y</i>	
Pchjongjang-<i>ø</i>	> Pchjongjan-č:an-<i>ø</i>	>> Pchjongjan-č:an-k-a
	> pchjongjan-sk-<i>y</i>	

Sufix *-sko (-ko)* sa trunkuje aj pri názvoch krajín, porov. mená so sufixom *-čan* *Aragónsko, Bengálsko, Durínsko, Grónsko, Lichtenštajnsko, Lotrinsko, Somálsko, Štajersko, Thajsko, Tirolsko*. Od európskych, resp. historicky známych krajín majú etnonymá formu bez sufixu, napr. *Arménsko, Bavorsko, Bulharsko, Dánsko, Fínsko, Flámsko, Chorvátsko, Írsko, Maďarsko, Mongolsko, Nórsko, Rumunsko, Srbsko, Škótsko, Španielsko, Švajčiarsko, Švédsko, Taliansko, Uhorsko; Baskicko, Francúzsko, Grécko, Kirgizsko, Lotyšsko, Rusko, Sasko* alebo so sufixom *-ec*, napr. *Albánsko, Abcházsko, Gruzínsko, Japonsko, Jordánsko, Moldavsko*. Výnimočné sú nepravidelné typy s feminatívami na *-yňa* (*Grékyňa*):

Turec-k-<i>o</i>	> Turek-<i>ø</i>	>> Turk-yň-a
	> turec-k-<i>y</i>	

Podobne ako typy na *-sko* sa správajú názvy štátov s formantom *-(i)stan*, napr. *Kurdistan – Kurd, Tadžikistan – Tadžik, Uzbekistan – Uzbek, Kazachstan – Kazach*, ale *Afganistan – Afganec, Pakistan – Pakistanec*.

So sufixom *-an* sem patria hlavne toponymá so zakončením na *z, s, nd, rd* pred trunkovanou časťou, napr. *Rakúsko, Holandsko*:

Sliez-sk-<i>o</i>	> Slez-an-<i>ø</i>	>> Slez-an-k-a
	> sliez-sk-<i>y</i>	
Lombard-sk-<i>o</i>	> Lombard'-an-<i>ø</i>	>> Lombard'-an-k-a
	> lombard-sk-<i>y</i>	
Angl-ic:k-<i>o</i>	> Angl-ič:an-<i>ø</i>	>> Angl-ič:an-k-a
	> angl-ic:k-<i>y</i>	
Belg-ic:k-<i>o</i>	> Belg-ič:an-<i>ø</i>	>> Belg-ič:an-k-a
	> belg-ic:k-<i>y</i>	

Najfrekvencovanejším typom modelu s formantom *-an* je prípad so zánikovou alternáciou *c/0*, ktorý bez ohľadu na slabičnosť základu zahŕňa toponymá s topofor-
mantmi *-ovce* (341), *-ince* (25), končiace sa po trunkácii na skupinu *v, n*, napr. *Alek-
šince, Michalovce, Plachtince, Zlievce, Konstanca*. Výnimočne zaniká *k/0*: *Benátky*
– *benátsky, Helsinki, Malorca, Casablanka, New York, Jamajka, Likavka, Sirk*:⁵

Srí Lank-a	> Srí-lanč-an-∅	>> Srí-lanč-an-k-a
	> srí-lan-sk-y	
Báčk-a	> Báč-an-∅	>> Báč-an-k-a
	> báč-sk-y	

Pod vplyvom adjektívneho sufixu *-ský* sú pravidelné **zánikové alternácie** *c/0, g/0, k/0*: *michalovský, hamburský, helsinský*.

Niekedy vzniká konkurencia typov s redukciou a s alternáciou:

Alsas-k-o	> Alsas-an-∅	>> Alsas-an-k-a / > Alsaš-t'-an-∅	>> Alsaš-t'-an-k-a
	> alsas-k-y		

3.3.4. Pri zakončení na skupinu dvoch nezanikajúcich konsonantov *sk (sc), št', šč, pt, nt, nc, jt* vznikajú pred sufixom *-an* a *-ský* **kvalitatívne alternácie** (*Valaská, Damask, Trhovište, Galanta, Dobrohošť, Ploješť, Predmostie, Belfast, Bygoszcz, Aljaška, Egypt*):

Ploješť-∅	> Ploješť-an-∅	>> Ploješť-an-k-a
	> ploješť-sk-y	
Aljašk-a	> Aljašť-an-∅	>> Aljašť-an-k-a
	> aljaš-sk-y	

Takto sa správajú aj toponymá so zakončením na domáci topofor-
mant *-ište*: *Trhovište, Repište, Kostolište, Revištia*, resp. aj toponymá so zakončením na *sk, sc* (*Osuské, Valaská, Damask*), ak je pred *sk* vokál, napr. *Valašťan – Valašťanka*, pričom v adjektívnych derivátoch predpokladáme od tohto typu transflexné tvorenie *valaský*):

San Francisc-o	> San-francišť-an-∅	>> San-francišť-an-k-a
	> san-francisk-y	
Damask-∅	> Damašť-an-∅	>> Damašť-an-k-a
	> damask-y / > damasc-én:sk-y	

Pri zakončení na skupinu dvoch nezanikajúcich konsonantov sú to aj toponymá so zakončením CsC s prvou sonórou, najčastejšie s kombináciou sonóry *a, d, t* (okrem *Sigord a Telgárt*): *Alandy, Burgenland, Burundi, Cleveland, Falklandy, Island, Kalonda, Kapverdy, Luanda, Lurdy, Nový Zéland, Rwanda, Uganda; Galanta, Atlanta, Frankfurt, Jakarta, Karaganda, Korint, Kuvajt, Taškent, Tritent*; z iných kombinácií: *Florencia, Bahrajn, Haifa*.

⁵ Podobne ako M. Považaj (2000) vyčleňujeme v týchto typoch sufix *-an*, pred ktorým predpokladáme alternáciu *k/č*.

Burund :i«	> Burund' -an-ø > burund -sk-ý	>> Burund' -an-k-a
Florenc :i-a	> Florent' -an-ø > florent -sk-ý	>> Florent' -an-k-a
Haif -a	> Haif -an-ø > haif -sk-ý	>> Haif -an-k-a

Sufix *-čan* majú deriváty bez skrátenia základu od toponým s konsonantickými skupinami CsC, CsCs vtedy, keď je prvý konsonant sonórou a druhý je kompatibilný s konsonantom č: *Antverpy, Kolombo, Bern, Bridgetown, Georgetown, Kingstown, Chamonix, Štokholm, Sigord, Telgárt*.

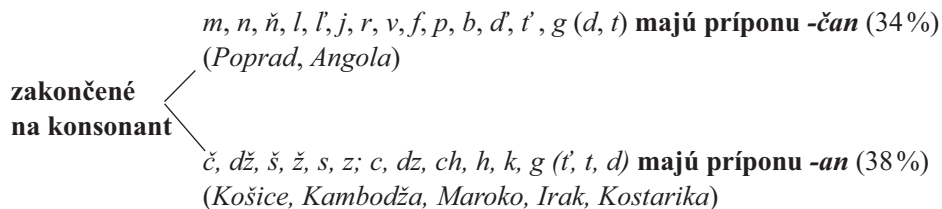
Typy *Moskva, Hámre, Litva a Cyprus* sa riešia vznikovou vokalicou alternáciou po ktorej je základ zakončený na jeden konsonant, napr. podľa ruštiny *moskovský* – *Moskovčan*:

Moskv -a	> Moskov -č:an-ø > moskov -sk-ý	>> Moskov -č:an-k-a
Litv -a	> Litov -č:an-ø > litov -sk-ý	>> Litov -č:an-k-a
Cypr -us	> Cyper -č:an-ø > cyper -sk-ý	>> Cyper -č:an-k-a
Hámr -e	> Hámor -č:an-ø > hámor -sk-ý	>> Hámor -č:an-k-a

Pri jednoslabičnom základe so zakončením na spoluhláskové skupiny CsC a skupiny *st, cht* ide hlavne o maskulína: *Bajč, Dojč, Mojš, Haiti, Branč, Trenč, Čirč, Malta, Kongo, Most, Kristy, Tachty*, len výnimočne o iné rody:

Kong -o	> Konž -an-ø > konž -sk-ý	>> Konž -an-k-a
Hait :i«	> Hait' -an-ø > hait -sk-ý	>> Hait' -an-k-a
Volg -a	> volž -sk-ý	

3.4. V III. modeli je konkurencia formantov podmienená hlavne fonologicky, porov. *-čan /-an a -ský /-ký/-sk-ý /-sk-y; -k-ý /-k-y; -ý*. Maskulínne deriváty sa tvoria pomocou formantov *-an* alebo *-čan* v závislosti od kvality koncových konsonantov. Ak je slovtvorný základ zakončený hláskou kompatibilnou s formantom *-čan*, čiže okrem vokálov je zakončený na sonórne hlásky *m, n, ň, l, l', j, r* a na konsonanty *v, p, b, f, d', t'*, majú obyvateľské mená príponu *-čan*, napr. *Bratislavčan, bratislavský*. S formantom *-an* sú kompatibilné toponymá zakončené na sykavé a velárne spoluhlásky *š, z, ž, č, c, dz, dž, h, ch*, napr. *Balúšan, balúšsky*. Zakončenie na *g, d, t* je nejednoznačné.

3.4.1. Najdynamickejším formantom *-čan* sa tvoria deriváty od motívantov zakončených na nesýkavé a nevelárne konsonanty $m, n, \check{n}, l, l', j, r, v, f, p, b, d', t', g, d, t$)⁶:

III.a $Z_{\text{TOPONYMUM}}$ + **-čan** → **-ka**
+ **-ský** (-sky/-ý)

Formant *-čan* majú obyvateľské mená, ktorých slovotvorný základ je zakončený na jednu nesýkavú alebo nevelárnu spoluhlásku, ale aj na ich gemináty (*nn, rr, ll, ff*) bez obmedzenia v rode, napr. *Astrachán, Bonn, Tallinn, Peder, Ankara, Ulánbátar, Andorra, Navarra, Prešov: Janov, Tel-Aviv, Maledivy, Glasgow, Chorzów, Čenstochová, Sokol', Černobyl', Abrahám, Amsterdam, Bahamy, Jeruzalem, Antol, Montreal, Seychely, Sevilla, Havaj, Hanoj, Bombaj, Dubaj, Bazilej, Príslop, Zalaba, Córdoba, Záhreb, Cardiff*; vrátane obyvateľov štátov *Argentína, Jemen, Ekvádor, Angola, Panama, Paraguaj*.

Lausanne-ø > **Lausann-č:an-ø** >> **Lausann-č:an-k-a**
> **lausann-sk-ý**

Okrem toho sem patria aj typy s konsonantom *g*, ktorý v slovenčine málokedy alternuje (porov. *Kongo – konžský, Balog – balocký*), napr. *Galapágy, Haag, Chicago, Malaga, Santiago, Togo*, vrátane typov s geminátou *gg* a raritne aj s geminátou *kk*:

Brugg-y > **Brugg-č:an-ø** >> **Brugg-č:an-k-a**
> **brugg-sk-ý**

Mekk-a > **Mekk-č:an-ø** >> **Mekk-č:an-k-a**
> **mekk-sk-ý**

Zriedkavejšie sú v tomto modeli toponymá zakončené na d', t', l, \check{n} , pričom pri zakončení na \check{n}, d', t' (*Katúň, Kodaň, Kazaň, Viedeň, Plzeň, Bologna, Sered', Podhorod', Debrad', Medvedie, Záblatie*) dochádza pri derivácii **k inverznej alternácii** $\check{n}/n, d'/d, t'/t$ (Sokolová, 2000): *Kodančan, kodanský; Katúnčan, katúnsky; Tónčan, tónsky; Podhorodčan, podhorodský; Seredčan, seredský; Medvedčan, medvedský; Záblatčan, záblatský; Kazančan, kazanský; Plzenčan, plzenský; Viedenčan, viedenský, krivánsky*, vrátane typov s grafémami *gn*:

Bologn-a > **Bolon-č:an-ø** >> **Bolon-č:an-k-a**
> **bolon-sk-ý**

⁶ Od toponým zakončených na spoluhlásku d, t sa tvoria deriváty na *-čan* (*-hrad, -grad, -gorod*), ale aj na *-an* (*Kanaďan*). Aj velára *g* sa správa inak než *k, h, ch*.

Champagne-ø > **Champan-č:an-ø** >> **Champan-č:an-k-a**
 > **champan-sk-ý**

Pri zakončení na *d, t* v zásade platí, že motiváty od toponým, ktoré majú pred konsonantmi *d, t* vokál, majú častejšie formant *-čan* než *-an*: *Poprad, Bagdad* (hlavne toponymá s koreňom *-hrad, -horod, -sad*: *Belehrad, Užhorod, Novosad, Grenada*), *Bobot, Lesoth, Alma-Ata, Maputo, Alma-Ata, Bejrút*.

Novohrad-ø > **Novohrad-č:an-ø** >> **Novohrad-č:an-k-a**
 > **novohrad-sk-ý**

Grenad-a > **Grenad-č:an-ø** >> **Grenad-č:an-k-a**
 > **grenad-sk-ý**

Madrid-ø > **Madrid-č:an-ø** >> **Madrid-č:an-k-a**
 > **madrid-sk-ý**

Formant *-an* majú motiváty, ak ide o staršie či frekventované názvy (*Kanada, Antarktída, Arktída, Kréta, Tibet*).

3.4.2. Najfrekventovanejším formantom *-an* (v III. modeli 38%, v II. modeli 16%) sa tvoria deriváty od motivantov zakončených na sykavé a velárne konsonanty *š, z, ž, č, c, dz, dž, h, ch*, ktoré buď nepodliehajú alternácii, napr. *Plaveč*, alebo alternujú, napr. *Prievidza, Olomouc, Mexiko, Islamabad*.

III.b Z_{TOPONYMUM} + **-an** → **-ka**
 + **-ský (-sky)/-ký (-ky) -ý**

Bez alternácie sú typy zakončené na *č, dž, š, ž, s, z*: *Devičie, Plaveč, Greenwich, Moháč, Tribeč; Perugia/Perudža, Cambridge, Kambodža; Bangladéš, Fijaš, Šariš; Kaluža, Kroměříž, Liège, Paríž, Voronež; Argos, Barbados, Buenos Aires, Caracas, Honduras, Lagos, Laos, Leles, Lesbos, Nantes, Odesa, Rakúsy, Tbilisi, Torysa, Tripolis, Tunis, Vilnius, Wales; Abruzzo, Boleráz, Beliza, Belize, Vítaz*:

La Paz-ø > **Lapaz-an-ø** >> **Lapaz-an-k-a**
 > **lapaz-sk-ý**

Perugi-a > **Perudž-an-ø** >> **Perudž-an-k-a**
 > **perudž-sk-ý**

Alternácie majú typy zakončené na *dz, c, k, ch, h, t, (t, d)*, napr. *Prievidza; Banská Bystrica, České Budějovice, Gorica, Katovice, Konstanca, Košice, Kysuce, Liniec, Lužica, Miškovec, Afrika, Amerika, Biškek, Dominika, Dubrovnik, Rijeka, Innsbruck, Quebec, Bamak, Bangkok, Irak, Casablanca, Korzika, Kostarika, Lusaka, Monako, Maroko, Mozambik, Nadlak, Portoriko, Rijeka, Quebec / Québec, Reykjavík; Limbach, Bacúch, Zürich, Mokroluh, Kociha* (výnimočne g *Boldog, Balog* (*Baločan*), *Prochot, Lehota, Pribeta, Kalkata, Islamabad, Kanada, Florida, Chalkida, Granada; Džibuti, Haiti*).

Hradec-ø Králov-é > **Králov-o-hradč-an-ø** >> **Králov-o-hradč-an-k-a**
 > **králov-o-hradec-k-ý**

Pri derivácii pod vplyvom morfémy *-an* vznikajú alternácie *c/č* (*Košičan*), *k/č* (*Lendačan*, *Ružomberčan*), *ch/š* (*Limbašan*), *h/ž* (*Mokrolužan*), *t/t'* (*Most'an*, *Belfas'tan*, *Egypt'an*), *d/d'* (*Šíd'an*, *Cleveland'an*), *g/č* (*Boldočan*); *dz/dž* (*Zbudžan*); výnimočne alternuje spoluhláska *s/št'* (*Dlhovešťan*), *ci/t'* (*Florent'an*), *sk/št'*, *šk/št'* (*Valaš'tan*, *Osuš'tan*, *Aljaš'tan*). Pod vplyvom morfémy *-sk/-k-* vznikajú pred *-ský* pravidelné **zánikové alternácie a trunkácie** *k/0*, *ok/0*: *helsinský*, *aljašský*, *ružomerský*; pravidelná alternácia *k/c* (*lendacký*), inverzná alternácia *t'/t* (*trhovištský*, *hrochotský*), zriedkavé alternácie *g/c* (*boldocký*) a *c/t* (*florentský*). Okrem toho majú sufix *-an* historicky podmienené výnimky od toponým *Rím*, *Morava*, *Európa*, feminína, neutrá *Jáva*, *Keňa*, *Kocúrko*, *Rio de Janeiro*. Len výnimočne sa používa formant *-an* pri toponymách s jedným konsonantom *d*, *t*, *l* (*Kanada*, *Antarktída*, *Arktída*, *Florida*, *Chalkída* a *Granada*, *Islamadad*; *Džibuti*, *Haiti*, *Kalkata*, *Kréta*, *Tibet*):

Džibut :i« / Džibut -sk-o	> Džibut' -an-ø	>> Džibut' -an-k-a
	> džibut -sk-y	
Čil :e« / Čil :e«	> Čil' -an-ø	>> Čil' -an-k-a
	> Čil' -an-ø	>> Čil' -an-k-a
	> čil -sk-y	

Konkurencia formantov *-čan/-an* pri zakončení na *d*, *t* spôsobuje dvojtvary, napr. *Oxfordčan/Oxford'an*, porov. aj *Sopoty*, *Bogota*, *Bermudy*:

Bejrút -ø	> Bejrút' -an-ø	>> Bejrút' -an-k-a
	> Bejrút -č:an-ø	>> Bejrút -č:an-k-a
	> bejrút -sk-y	

Variantne sa tvoria aj adjektíva podľa II. aj III. modelu, napr. *Osuské* → *osuský*, *osuštiansky*, pričom modelom zodpovedá forma s infixom:

Skopj :e«	> Skopj -an-ø	>> Skopj -an-k-a
	> skopj -an:sk-y / > skop -sk-y	

Z iných variantov *Vráble* → *vrábel'ský*, *vrábl'ansky*, *Vážec* → *Váž't'an/Váž'tianka*, *váž'tiansky* i *vážecký*.

3.4.3. Podľa adjektívneho formantu môžeme adjektíva deliť na varianty s formantom *-ský* a s formantom *-ký*, resp. *-ký*. Dominantný formant *-ský* je pri derivátoch od toponým, ktorých základ je zakončený spoluhláskou *č*, *š*, *ž*, *z*, *dz*, kombinovateľnou so spoluhláskou *s* vo formante *-ský*, v prípade *h*, *ch*, *t'* po alternácii *h/ž*, *ch/š*, *t'/t* (*züriš'ský*, *hrochotský*).

Fonologicky podmienený podtyp variantného formantu *-ký* je po nepohyblivom vokáli pred jednou spoluhláskou *c*, *s*, *k* (najčastejšie po alternácii *k/c*, zriedka po alternácii *g/c* aj *g*), napr. *košický*, *lendacký*, *balocký* (*Olomouc*, *Leles*, *Vilnius*, *Polerieka*, *Rijeka*, *Klak*, *Innsbruck*, *Quebec*, *Lok*, *Bangkok*; *Boldog* – *boldocký*, *Balog* – *balocký*).

Kinshas -a	> Kinshas -an-ø	>> Kinshas -an-k-a
	> kinshas -k-y	

Tento podtyp je pri toponymách zakončených na *c*, *k* (okrem *-ec-*, *-ok-*, *-ac-* s pohyblivým vokálom) s topoformantmi *-ice*, *-ica*, *-ik-/nik*; *-iky*, *-ak*, *-ák*, *-ek*, *-iek*, *-ká*, *-ké*, napr. *Teplice*, *Valice*, *Katovice*, *Bystrica*, *Senica*, *Horná Lužica*, *Bošáca*; *Dubník*, *Dubrovník*, *Reykjavík*, *Lendak*, *Kysak*, *Husák*, *Liesek*, *Prosiek*, *Frýdek*; výnimočne viacslabičné adjektívne typy s jedným konsonantom *k*, ako *Vysoká*, *Hlboké*, *Široké*. Adjektívny formant *-ic:ký* s infixom *ic* majú adjektíva od toponým typu *India* – *indický*. Pri typoch s pohyblivým vokálom topoformant *-ac*, *-ec-*, *-ok*, resp. jeho časť (*-ovce*) pred *-ský* zaniká:

Kragujev-ac-∅ > **Kragujev-č-an-∅** >> **Kragujev-č-an-k-a**
> **kragujev-sk-ý**

3.4.4. Pre topoformanty *-ovec*, *-íneč*, *-enec*, *-ok* (*Brezovec*, *Bukovec*, *Jalovec*, *Lieskovec*, *Hrabovec*, *Podolíneč*, *Otročok*, *Podzámčok*, *Michalok*, *Jarok*) s pohyblivým vokálom existuje dvojaká možnosť tvoriť variantné adjektívum:

a) Častejším riešením je tvorenie s formantom *-ský* a trunkáciou *-ec-/0*, *-ok-/0* ako pri *-ovce*: *Tisovec* – *tisovský*, *Podolíneč* – *podolínsky*, *Rakovec* – *rakovský*; *Kežmarok* – *kežmarský*, *Ružomberok* – *ružomerský*.

b) Druhou možnosťou je zachovanie *-ec*, *-ok* a zmena *-ský* na *-ký* (*Dunajec* – *dunajecký*, *Hronec* – *hronecký*; *Červený Hrádok* – *červenohrádocký*, *Miškovec* – *miškovecký*).

Konkurencia obidvoch postupov spôsobuje existenciu dvojtvarov pri adjektívach utvorených od toponým na *-ec*, *-ok-/0*, *-ok-/oc-*:

Karlovec-ec-∅ > **Karlovec-č-an-∅** >> **Karlovec-č-an-k-a**
> **karlovec-ec-k-ý** / > **karlovec-sk-ý**

Porov. aj *Babinec* – *babinecký* aj *babinský*, *Drienovec* – *drienovský* aj *drienovecký*, *Čabradský Vrbovok* – *čabradskovrbovský* i *čabradskovrbovocký*, a to s poradím *-ský/ -ký*, napr. *vrbovský* / *vrbovocký*, *drienovský* aj *drienovecký* pred opačným poradím *-ký/ -ský* *lučenecký* / *lučenský*. Podľa J. Horeckého (1997) pôsobia v slovenčine dve tendencie: prvá je zachovať základ toponymá (*dunajecký* – na odlišenie od *dunajský*), druhá je zachovať adjektívny formant aj za cenu deformácie toponymného základu (*rakovský* od *Rakov* aj *Rakovec*)⁷. Tendenciu odstrániť homonymiu vidíme aj v derivátoch toponým *Pohronský Bukovec*, *Kecerovský Lipovec len ako bukovský a lipovský*, ale pri *Bukovec* a *Lipovec* s dvojtvarom *bukovský aj bukovecký*, *lipovský aj lipovecký*.

4. **Zakončenie toponyma na vokál** je kompatibilné s formantmi najfrekvencovanejšieho III. modelu: $Z_{\text{TOPONYMUM}} + \text{-čan/-ka; -ský}$ (4.3). Pri tvorení sú tri možnosti:

⁷ Pre úvahy o poradí v dvojtvaroch pri type *-ovec*, *-enec*, *-íneč* môže byť zaujímavé aj to, že Š. Koperdan (1958, s. 93) sa domnieval, že *-ce* sa redukuje v posesívnych topoformantoch *-ince*, *-ovce*, ale neredukuje sa v neposesívnych topoformantoch (*Mokrance*, *Medzilaborce*, *Sobrance*), súčasná kodifikácia pripúšťa len adjektíva *medzilaborský*, *sobranský*, *mokranský*.

toponymum ani formanty sa nemenia (*Baku* + -čan/ka; -ský), medzi základ a formant sa pridáva infix *j* (*Bolivia* + -j:čan; -j:ský), základ sa skrakuje o vokál (*Etópia*) a odvodzovanie je potom také ako pri toponymách zakončených na konsonant.

4.1. Bez zmeny základu sa tvoria deriváty od prevzatých motivantov zakončených vo výslovnosti na vokál *u, o, ó, a* (*Baku, Bissau, Bombay, Dachau, Dauha Mo, Pau, Só, Spa, Taru, Bordeaux* [bordó], *Oslo* – podľa pôvodnej nesklonnej podoby *Osločan, osloský*):

Monte Carl-o	> Monte-carlo-č:an-ø	>> Monte-carlo-č:an-k-a
	> monte-carlo-sk-y	
Bordeaux«	> Bordeaux-č:an-ø	>> Bordeaux-č:an-k-a
	> bordeaux-sk-y	
Káthmandu«	> Káthmandu-č:an-ø	>> Káthmandu-č:an-k-a
	> káthmandu-sk-y	

Menej často je zakončenie na *e, é* (*Breé, Santa Fé, Le, Male*), ktoré sa vo výslovnosti realizujú, napr. so zakončením na tri konsonanty, ktoré neumožňuje trunkáciu (*Lilongwe* – *Lilongwečan, lilongweský*) a nesyntémovo aj od viac než dvojslabičných typov (*Dušanbe*).

4.2. Ak je pred gramatickou morférou vokál *i, í, y* a toponymum je neflektívne, resp. ide o dvojslabičné základy flektívnych toponým zakončených na *i, í, y, e, a*, tvoria sa motiváty s infixom *j*, napr. *Abú Zabí«*, *Bari«*, *Bairiki«*, *Bali«*, *Bangui«*, *Capri«*, *Dillí«*, *Fidži«*, *Gobi«*, *Konakry«*, *Lahti«*, *Malawi«*, *Mali«*, *Zambezi«*, *Currie, Sydney«*; *Tokio, Gambia, Líbya, Sofia, Zambia, Olympia, Macao, Kórea, Guinea, Judea, Eritrea*:

Api-a	> Api:j-č:an-ø	>> Api:j-č:an-k-a
	> api:j-sk-y	

Z domácich názvov je to typ *Svätá Mária* → *Svätomárijčan*. Menej často majú infix motiváty so zakončením viacslabičného toponyma pred *i* na skupinu konsonantov, napr. *Kalábria, Kantábria, Kolumbia*, resp. toponymá zakončené pred *i, e* na jeden konsonant (*Galícia, Valencia, Maurícius, Malajzia, Nikózia, Bolívia, Libéria, Nigéria, Namibia, Montevideo*). Medzi typmi s infixom *j* a bez neho sú aj prechodné typy, napr. *Filadelfia* (*Filadelfjčan*, ale *filadelfský*).

4.3. Ak sa vokál v toponyme nevyslovuje alebo v derivácii zaniká, správajú sa takéto toponymá ako zakončené na konsonant a motiváty tvoria bez infixu *j*: *Marseille«*, *Melbourne, Brazzaville, Libreville, Honolulu; Austrália, Sicília, Brazília, Kastília, Astúria, Ligúria, Asýria, Etiópia, Mezopotámia, Sardínia, Slavónia, Bikini, Sierra Leone, Nairobi, Kiribati; Indonézia, Andalúzia, Mikronézia, Belize, Tbilisi, Tahiti, Burundi, Karáči; Sýria, Perzia, Hajti*:

Nagasak:i«	> Nagasač-an-ø	>> Nagasač-an-k-a
	> nagasac-k-y	

5. Na záver uvádzame zhrnutie základných pravidiel tvorenia obyvateľských mien a etnoným, ich feminatív a adjektív v slovenčine. Na začlenenie typov obyvateľských mien a etnoným do modelov slúžia v slovenčine fonologické kritériá (kompatibilita foném, fonologické zakončenie toponymického základu a slabičný charakter základu), derivačné kritériá (topoformanty motivujúceho toponyma), ale aj morfológické kritériá (rodová podoba či adjektíválna forma toponyma). Pri výbere derivačných morfém a vytváraní modelov hrá významnú úlohu fónická spájateľnosť, okrem toho je relevantná aj tendencia zachovať v derivátoch podobu toponyma (porov. iné modely pri nedeminutívnych a deminutívnych toponymách). Pri jednoslabičných toponymách sa na deriváciu využívajú rozšírené derivačné morfémy, navyše jednoslabičné feminína sa správajú podľa modelov s derivačnými morfémami, ktoré majú *-a* (maskulína sa takto nesprávajú). Slovtvorný základ sa pred formantom *-čan* mení menej než pred formantom *-an* a najviac vyhovuje progresívnej tendencii v slovenčine nevytvárať alternácie.

5.1. Pri **zakončení na jeden konsonant** je pre tvorenie obyvateľských mien a etnoným relevantná slabičnosť základu a kvalita konsonantu, čiastočne rod.

S formantmi I. modelu sú kompatibilné **toponymá s topoformantom *-any*** (*Drážďanec/Drážďanka, drážďanský*).

S formantmi II. modelu sú kompatibilné **jednoslabičné adjektíváliá a feminína** bez obmedzenia kvalitou konsonantu.

S formantom *-čan* III. modelu sú kompatibilné všetky **viacslabičné toponymá** a **jednoslabičné maskulína** zakončené na nesýkavé a nevelárne spoluhlásky *m, n, ň, l, l', j, r, v, f, p, b, d', t', g, (d, t)*, napr. *Kodančan/ka, kodanský*. S formantom *-an* III. modelu sú kompatibilné všetky viacslabičné toponymá a jednoslabičné maskulína zakončené na sýkavé a velárne spoluhlásky *š, z, ž, č, c, dz, dž, h, ch (d, t)*, napr. *Balúšan/ka, balúšsky*.

5.2. Pri **zakončení na skupinu konsonantov** je relevantná slabičnosť základu, adjektíválna forma a rod. S formantmi II. modelu sú kompatibilné všetky feminína (hlavne deminutívne) zakončené na dve spoluhlásky: *Pešťan/Peštianka, Košarišťan/Košarištianka, Grenobl'an/Grenoblianka*, neutrá na *-isko* a ostatné adjektíválne toponymá, napr. *Východňan/Východnianka*.

S formantom *-čan* III. modelu sú kompatibilné všetky toponymá zakončené na dve a tri spoluhlásky a viacslabičné typy s trunkáciou, po ktorej zostane základ s jedným konsonantom (*Gdančan/ka, gdanský; Humenčan/ka, humenský*). S formantom *-an* III. modelu sú kompatibilné všetky maskulína a neutrá zakončené na dve spoluhlásky bez trunkácie (*sk* bez neutier na *-isko*), napr. *Trhovišťan/ka, trhovišťský*.

5.3. **Zakončenie na vokál** je kompatibilné s formantmi III. modelu (*Montecarločan/ka, montecarloský*), po *i (e)* môže byť infix *j* (*Kolumbijčan/ka, kolumbijský*).

5.4. Nazdávame sa, že ak sa okolo 95 % toponým správa systémovo podľa uvedených troch modelov⁸, ich poznanie treba priblížiť čo najširšiemu okruhu používateľov slovenčiny, a to nie jednotlivo, ale synteticky. Systémové hľadisko treba pri nepravých propriách vyzdvihnúť nad priezračnosť tvorenia, či nad miestny úzus (*modranský/modriansky, Mýto – mýtsky*). Keďže efekt doterajšieho prístupu k tvoreniu obyvateľských mien a adjektív z toponým je malý (porov. sociolingvistický výskum tvorenia motivátov od *Spišská Belá, Kapušany*), nazdávame sa, že rovnaký prístup k nepravým propriám ako k apelatívam by jazykovej praxi mohol pomôcť viac než doterajší takmer individuálny prístup k jednotlivým typom tvorenia od toponým.

V neverejnej komunikácii možno väčší priestor nechať dvojtvarom, aj miestnemu úzu, v objektívnych štýloch pokladáme za ekvivalentné riešenie používanie parafrázy *obyvatelia Krásnej nad Hornádom* popri *Krásňania/Hornádokrásňania*. Analytická forma podľa modelu *obyvateľ/obyvatelka/obyvatelia mesta/obce/krajiny X*, napr. *obyvatelia Krásnej nad Hornádom*, je exaktná a vhodná pre administratívne a odborné texty. Jej ekonomický variant *Krásňania* je vhodný pre konverzačný a umelecký štýl, kým syntetická forma *Hornádokrásňania* je len konkurenčnou či redundandnou formou analytickej formy pre objektívne štýly. To je príčinou, prečo sa tieto komplikované formy pri zložených toponymách typu *Šaštín-Stráže, Súľov-Hradná, Belá-Dulice, Lietavská Svinná-Babkov* vlastnej nepoužívajú, porov. extrémne prípady typu *Lietavkosviňan-Babkovčan*.

Literatúra

BLANÁR, Vincent: Teória vlastného mena. (Status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii). Bratislava: Veda 1996.

⁸ Výnimky z modelov (cca. 5 %) si v tejto štúdii zámerne takmer nevšímame. Porov. výnimky z II. modelu: III.model: *Krupá, Zvala, Snina, Praha, Riga*, apelatívne typy *Baňa a Tôň, Dobrá Niva, Suchá Hora, Dobrá Voda, Zbudza*, jednoslabičné feminína: *Figa, Gúg*, porov. aj *Selce*, ale *Zlievce*.

Napr. ak by v prípade systémového variantu hrozila kakofonickosť: *Šažan, preto *Šahy – Šahan – Šahanka – šahanský* (podľa modelov by však malo byť *Šahianka, šahiansky*). Formant *-čan* sa napr. nepoužíva, ak sa v poslednej slabike vyskytuje *č*, porov. *Kočín – Kočiňan – Kočiňanka – kočínsky, Hrdel, Čáry, Nižný Čaj: Chile, Čile, Čína*, porov. II. model pre *Trenčín* (s redukciou *-in*). *Čepčín, Durčiná, Ivančina, Zvončín, Stročín, Jičín* (porov. analogický typ *čínština* – nie *činčina, Čiňan*, nie *Činčan*), ale *Čadčan* (od *Čadca* aj *Čad*, hoci by malo byť *Čadčan*), *Mičinčan*:

Trenč-in-ø > **Trenč-an-ø** >> **Trenč-ian-k-a**
> **trenč-ian:sk-y**

Z pohľadu modelov sa v jednotlivých kodifikačných príručkách pristupuje rozlične, napr. *Lupoč* (V SSJ sa uvádzajú deriváty s príponami *-an, -ka* a *-ský* podľa III. modelu, v PSP (1991) podľa II. modelu: *Lupočan – Lupočianka – lupočiansky, Nižná Slaná* (V PPS z r. 1991 sa uvádzajú deriváty v súlade s pravidlami II. modelu, v r. 2000 „nesystémovo“ podľa III. modelu).

DVONČ, Ladislav: Obyvateľské mená od zemepisných názvov v spisovnej slovenčine. In: O slovenčine pre slovenčinárov. Red. J. Oravec. Bratislava: Pedagogický ústav mesta Bratislavy 1980, s. 112 – 160.

DVONČ, Ladislav: Slovenskí jazykovedci I. Súborná personálna bibliografia slovenských slovakistov a slavistov (1925 – 1975). Martin: Matica slovenská 1987.

DVONČ, Ladislav: Slovenskí jazykovedci II. Súborná personálna bibliografia slovenských slovakistov a slavistov (1976 – 1985). Bratislava: Veda 1997, s. 546 – 547

DVONČ, Ladislav: Dynamika slovenskej morfológie. Bratislava: Veda 1984, s. 100 – 103.

HORECKÝ, Ján a kol.: Dynamika slovnej zásoby spisovnej slovenčiny. Bratislava: Veda 1989, s. 58 – 61.

HORECKÝ, Ján: Prídavné mená od názvov miest. Kultúra slova, 1997, roč. 31., č. 5, s. 251 – 253.

HORECKÝ, Ján: Onomaziologická štruktúra slovenčiny. Spisy SJS SAV, 5, Bratislava: SJS SAV 2003.

KOPERDAN, Štefan: K tvoreniu substantív a adjektív z miestopisných názvov. Jazykovedné štúdie 3, Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1958 s. 83 – 106.

MAJTÁN, Milan: Bibliografický prehľad slovenskej onomastiky za roky 1965 – 1977. Banská Bystrica: 1978.

POLAKOVÁ, Ivana: Tvorenie obyvateľských mien a adjektív od slovenských názvov miest a obcí. Diplomová práca. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove 1998. (vedúca diplomovej práce: M. Sokolová)

POVAŽAJ, Matej: Tvorenie obyvateľských mien od miestnych názvov. In: Človek a jeho jazyk. 1. Jazyk ako fenomén kultúry. Na počesť profesora Jána Horeckého. Bratislava: Veda 2000, s. 388 – 396.

Pravidlá slovenského pravopisu. Prvé vydanie. Bratislava: Veda 1991.

Pravidlá slovenského pravopisu. Druhé doplnené a prepracované vydanie. Bratislava: Veda 1998.

Pravidlá slovenského pravopisu. Tretie doplnené a prepracované vydanie. Bratislava: Veda 2000.

SEMJANOVÁ, Miloslava: O mieste etnonyma a obyvateľského mena na rovine apelatívum – proprium. In: Spoločenské fungovanie vlastných mien. VIV. slovenská onomastická konferencia (Zemplínska šírava 20. – 24. septembra 1976.) Zborník materiálov. Bratislava: Veda 1980, s. 244 – 253.

SOKOLOVÁ, Miloslava: Kapitoly zo slovenskej morfológie. Prešov: Slovacontact 1995.

SOKOLOVÁ, Miloslava: Alternácie v spisovnej slovenčine. In: Človek a jeho jazyk. 1. Jazyk ako fenomén kultúry. Na počesť profesora Jána Horeckého. Bratislava: Veda 2000, s. 417 – 444.

SOKOLOVÁ, Miloslava: Teoretické zásady morfematického spracovania slovenčiny. In: Morfematický slovník slovenčiny. Prešov: Náuka 1999. s. 9 – 56.

SOKOLOVÁ, Miloslava – MOŠKO, Gustáv – ŠIMON, František – BENKO, Vladimír: Morfematický slovník slovenčiny. Prešov: Náuka 1999.

SOKOLOVÁ, Miloslava – OLOŠTIAK, Martin – IVANOVÁ, Martina – ŠIMON, František – VUŽ-ŇÁKOVÁ, Katarína – CZÉREOVÁ, Beáta – BENKO, Vladimír – MOŠKO, Gustáv: 2005. Slovník koreňových morfém slovenčiny. 1. vyd. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2005.

Ľubomír Ďurovič

K DISKUSIÁM O VLASTNOSTIACH „RYTMICKÉHO ZÁKONA“

ĎUROVIČ, Ľ.: On the Discussion about “Rhythmic Law” Dimensions. *Slovenská reč*, 71, No. 4, pp. 224 – 238. (Bratislava)

The paper is a polemic with some recent changes in the codification of the Slovak standard language, in particular with the issue of the so-called “rhythmic law”, i.e. the distribution of vocalic quantity within a Slovak word (the quantity in the suffix *-ár*, in the present participles, in verbal iteratives).

The author’s claim is that the rhythmic law is a neutralization (automatism) of the vocalic opposition long vs. short after a long vowel and that it does not change the (morpho)phonemic shape of the word. This neutralization functions differently in grammatical forms and in derivation, on the phonemic and on the morphemic level.

The overall claim is that in different types of derivational morphemes both shortening and lengthening (alternations) occurs, while in morphology only the rhythmic law operates.

1. V úvode ku svojej *Nauke reči slovenskej* napísal Ľudovít Štúr: „Docela blůdno a ňpravuo bi bolo, kebi sme z vjacej rozličnosti Slovenských všeljake formi poviberat’ a do jednej reči splátat’ chceli, bo bi tak sme ňstvorili ňič pravďivjeho a skutočnjeho, ale bi sme len mali strakat’inu, ktorá bi aňi svojich pevných zákonou aňi istjeho rázu (charakteru) ňemala, a toto nado všetjho inšje potrebuje reč spisovná. Kebi sme takúto splátaninu potrebuvali, otvorili bi sme ťjež do korán dvere sebevolnosti, tak že bi potom každí spisovaťel to, čo sa mu najvjacej pozdáva, si poviberau, podla svojej hlavi bi sa spravuvau, skad’jalbi dlhšja motaňina povstala a nám istotňe bi škod’ila“ (Štúr, 1846, s. 9).

Toto geniálne varovanie mi napadne vždy, keď mi príde zaoberat’ sa otázkami kvantity v slovenčine a musím siahnúť po kodifikačných príručkách z nedávno minulých rokov. Ako dnes vieme, kvantita slov ako *bábkar* či *bábkar*, *mliekáreň* či *mliekareň* alebo dokonca *mlekáreň*, *dávaváť* a *píšúci* či *dávaváť* a *píšuci*, *umieračik* a *umieračik* je kodifikovaná inak v pôvodnom *Krátkom slovníku slovenského jazyka* (KSSJ) z r.1987 a inak, presne naopak, v treťom vydaní toho istého slovníka; inak v tuším jedenástich vydaniach *Pravidiel slovenského pravopisu* pred rokom 1990, a inak, opačne, v *Pravidlách* z r. 1991 a ešte opačnejšie v ich druhom vydaní z r. 1998. V *Mistríkovom Retrográdnom slovníku slovenčiny* nie je ani jedno jediné slovo s krátkou príponou *-ar*, je len *-ár*; Pauliny v *Slovenskej gramatike*² (1955, s. 127)

hovorí, že prípona *-ár* sa nikdy nekráti, ale podľa PSP 1991 a KSSJ³ je krátke *-ar* jediná prípustná podoba tohto sufixu po dĺžke v kmeni. Pričom diftong sa za dĺžku v prvom vydaní KSSJ nepokladá, v treťom – po pár rokoch – pokladá (explicitne v Považaj, 1997, s. 226 – 235 alebo v Kačala, 1998, s. 231n.). Takže každý nepredpojatý pozorovateľ si pravdepodobne postaví otázku: „To skutočne do roku 1989 (druhé vydanie KSSJ) nikto z autorov a najmä nikto z veľmi suverénnych hlavných redaktorov nevedel, že správne po slovensky je *bábkar* a *bábkarský festival* a držali slovenskú verejnosť v omyle, že hovoriť a písať treba *bábkar*? A potom, z roka na rok pochopili, čo je správne, a urobili rúzne „Čelom vzad“? S tým, že – ako do veci plne zasvätený L. Dvonč píše – toto nové vydanie je dielom len troch autorov – J. Kačalu, M. Pisárčikovej a M. Považaja. (Dvonč, 1997, s. 218).

Samozrejme, jazykovedci vedeli a vedia, že za týmito zmenami bieleho na čierne sú roky polemík o tom, čomu konvenčne hovoríme „rytmický zákon“ alebo „rytmické krátenie“, predovšetkým o výnimkách z tohto zákona, ale menej alebo vôbec nie o podstate tohto „zákona“ (v ďalšom budem používať tento konvenčný názov, hoci inak dávam prednosť presnému termínu „neutralizácia opozície kvantity“). Takže vieme, že požiadavka písať – a zrejme aj prinútiť sa vyslovovať – slová ako *bábkar*, *frézar*, *mliekar* s krátkym sufixom má svoju históriu, založenú na tradovanom a vlastne až donedávna nespochybňovanom tvrdení, že v slovenčine po slabike s dlhou samohláskou (monoftongom i diftongom) sa nasledujúca dlhá samohláska v tom istom slove musí krátiť.

2.1. „Rytmický zákon“, v ďalšom texte RZ, bol prvý raz formulovaný L. Štúrom: „a čo bi aj jedna podľa povahy svojej mala byť dlhá, skrúca sa, keď predchádzajúca je dlhá“ (Štúr, 1846, s. 104). Ten vo svojej norme – oprávnene (Đurovič, 2002, s. 347 – 348) – videl spod tohto zákona jedinú výnimku, prechodník prítomný, exemplifikovaný dvoma formami *vábjac*, *vrátjac* (Nauka reči slovenskej /NRS/, s. 84). Podľa pravidiel tvorenia toto muselo znamenať aj prítomné prídavné slovesá ako *vábjací*, *mlátjací*, *hňezdžiaci sa*, hoci v celom texte NRS žiadne takéto prídavné slovesá s dlhým kmeňovým vokálom nie je. Vlastne v iných štúrovských textoch možno nájsť aj prechodníky so skráteným vokálom v sufixe: *slúžac*, *navráťac sa* (Đurovič, 2005, s. 84), takže oprávnenosť tejto jedinej výnimky v paradigmatike NRS nie je celkom nepochybná.

Do tejto štúrovskej či tatrínskej normy sa už po niekoľkých rokoch začali vnášať zmeny, na začiatku formy z iných slovenských nárečí, neskôr plody výskumu alebo úvah, čo počet a charakter výnimiek či porušení neustále zväčšovalo (Đurovič, 2005). Prvé dve – neutrá na *-ie* (*tínie*, *siatie*) a G. pl. typu *básni* – vniesol M. Hattala už do konsenzuálnej Krátkej mluvnice slovenskej 1852, ale po sto rokoch L. Dvonč napočítal vo vtedajších Pravidlách výnimiek či porušení – okrem zložených slov – trinásť (Dvonč, 1955, s. 218).

Ale „rytmický zákon“, absolútne špecifikum len a len slovenčiny, stal sa div nie uctievaným paládiom.

2.2. Po dlhé roky všeobecne prijímaná predstava, ale ani kodifikácia, neurobila závery z toho, že Štúr sám rozlišuje dva celkom rozličné prípady, keď za sebou nasledujú dve dlhé slabiky. V časti o tvorení slov píše jasne o slove *lekár*, utvorenom od „pňa“, t. j. kmeňa *ljek*: „ten istí peň; prvá silaba traťí svoju dlhosť, bo druhá dlhá ostáva“ (NRS, s. 24 – 5). Dvonč to na začiatku svojej monografie výslovne uvádza: (o tradičnom formulovaní rytmického zákona) „Vyskytuje sa totiž názor, že do rytmického zákona patria aj prípady ako *múr – murár, víno – vinár, čítať – čítareň*. Tu sa skraca dĺžka pred nasledujúcou dlhou slabikou. Skrakovanie pri *vinár, murár, čítareň* atď. nemožno však zaradiť do rytmického zákona, pretože krátene p r e d /riedenie L. Ď. / príslušnou sufixálnou morféomou nie je spôsobené dĺžkou sufixu. Takéto skrakovanie sa totiž vyskytuje aj pri slovách s krátkymi sufixami. Napr. *sá-dzať – sadzač, ..., búrit’ – burič, ..., kúpit’ – kupec...*“ (Dvonč, 1955, s. 10).

Pritom vlastne celkom mimo pozornosti ostal iný Štúrov poznatok, že totiž slovenčina má nielen svojrázne skrakovanie, ale aj predlžovanie slabík (NRS, s. 8).

Vo svojej knihe, počínajúc stranou 25, Dvonč všetky prípady dvoch dĺžok v grafickom slove pokladá za výnimky z rytmického zákona – počínajúc slovami odvodenými sufixami *-ár, -areň*, až po kompozitá s *-násobný* či neurčité zamená s *nie- (jedenásťnásobný, niečí)*.

2.3. Samo Czambel uznal Hattalove zmeny tatrínskej normy „v duchu západného nárečia“, t. j. typy *siatie*, G. pl. *básní*, 3. pl. ako *kúpia, lúpia*, spolu so Štúrovými prechodníkmi typu *vábiac, vrátiac*. Doslova napísal, že „Rečený /t. j. rytmický – L. Ď./ zákon treba považovať za prežitie stanovisko...“ (Czambel, 1890, s. 131), za prekážku zdokonaľovania slovenčiny (ib.); „to deje sa však v j a z y k u ľ u d u /riedenie Czambel/, obmedzenom na malú zásobu slov“ (ib.), „v obecnej mluve“, kde sa „niektoré nominatívy spotvorily natoľko, že sa nedajú dl’a svojho vzoru (*obilie*) skloňovať“ (Czambel, 1902, s. 66 uvádza tvary ako *líst’a*) – teda podobná argumentácia, akú použil Štúr proti „rozteklému a detinskému“ mäkkému *l’* (porovn. Ďurovič, 2002, s. 345 „*V Ilanove, na poľaňe...*“). V tej súvislosti sa Czambel zastavil pri slovách *stávkár* a *člán-kár*, ktoré našiel v nejakom časopise, a komentuje ich: „je li tu možno skrátiť jednu slabiku bez toho, aby slovo nezдало sa cudzím v našom spisovnom jazyku?“ (Czambel, 1890, s. 133). Implikovaná odpoveď na túto rečnícku otázku je jasná: ani *stávkár*, rovnako ako ani *stávkar* nie sú v spisovnej slovenčine možné, oboje znejú rovnako neslovensky. Czambel tu naznačuje, že moderná slovenčina v takomto prípade musí prijať v dvoch nasledujúcich slabikách dve dĺžky, tak ako prijala *siatie* alebo *chvália*. Czambel zrejme, aspoň intuitívne, pochopil, že výrazný, veľmi produktívny sufix

-ár/-iar (porovn. zmedzinárodnené latinské *-arius* s nevyhnutne prízvučným *-a-*, napr. *primarius, notarius...*) sa začína kombinovať s novými slovami, kde priezračná spojitosť s fundujúcim slovom je dôvodom zachovania dĺžky v kmeni, čo však nie je dôvod, aby sa dĺžka vokálu v sufixe menila. A že takéto slová netreba proskribovať. Či pritom aj podvedome cítil, že takéto dve – slovotvorné! – dĺžky sú niečo celkom iné, ako by boli dve dĺžky v gramatických koncovkách tvarov ako **lúkám* alebo **krásny*, o tom nemôžeme povedať nič (Jeho *krásné* je celkom iná vec, celkom iná než by bolo *krásny* alebo *krásná*: je to len nepodarený pokus rozlíšiť bez použitia mäkkčena adjektívum *krásne* [kra:sne] od príslovky *krásne* [kra:sne]).

V každom prípade, v najnovších časoch neboli vyvodené konzekvencie z Czambelovej otázky o slovách *stávkár, článkár*; ani z jeho tvrdých slov proti rytmickému zákonu ako „prežitému stanovisku“ (hoci nie je jasné, či myslel na „prekonaný stav v systéme jazyka“ či „v poznani systému jazyka“, t. j. na „prežité stanovisko jazykovedcov“).

Štúrov komentár k slovu *lekár* a Czambelov intuitívny odpor voči skracovaniu ktorejkoľvek z dlhých slabík v slovách *stávkár* a *článkár* sú prvé náznaky poznania, že kvantita sa v slovotvorbe správa inak, než kvantita v gramatických morfédoch.

2.4. V novom postavení Slovenska po r. 1918, keď rola kodifikátora slovenčiny bola inštitucionalizovaná, rola ochrancu RZ pripadla Pravidlám slovenského pravopisu a tie etablovali ako nediskutovateľnú pravdu, že dve dlhé slabiky v jednom slove za sebou nemôžu stáť, okrem niekoľkých výnimiek – čiže porušení RZ. A pretože porušenie zákona je definične niečo zlé, a porušenie národného paládia o to viac, rozbehli sa – v rôznych etapách a s rôznymi argumentmi – kroky na „nápravu“ („podporiť uplatňovanie RZ a vyhnúť sa nepotrebným „výnimkám““ /Pravidlá, 1995, s. 15/; „podporovať systémovosť“ /Kačala, 1998, s. 231/; „odstraňovať výnimky“ ib.); na „posilnenie“ RZ /Kačala, 1995, s. 133/; na odstránenie „nežičlivého“ postoja kodifikácie k RZ. (Základné historické údaje do r. 1955 sú v Dvončovej monografii, 1955, s. 202 – 237; len má niektoré nesprávnosti o Štúrovi – s. 202: *zdomácnjet* v Nauche reči slovenskej nie je).

A tak až dosiaľ intenzívne diskusie a kodifikačné kroky vychádzali z toho, že v tom istom slove dve dĺžky za sebou v zásade nenasledujú. Diskusia sa týkala len toho, ktoré a koľko „výnimiek“ spod tohto „zákona“ možno povoliť. Tieto preteky proti „výnimkám“ vyhralo zrejme druhé vydanie Pravidiel (1998) a podľa neho tretie vydanie KSSJ, kde sa na rozdiel od prvého vydania krátilo, až tak prašťaťalo. A keď sa *-iar; -iareň* nedalo „násilne“ (Dvonč, 1997, s. 222) v KSSJ skrátiť, tak Dvonč rezignuje, vraj „jednoducho musíme uznávať“ toto porušovanie RZ – namiesto toho, aby bol postavil otázku, prečo sa *-iar; -iareň* ani násilne skrátiť nedá, zatiaľ čo na *-ár; -áreň* násilie platí (hovorím ja).

Náčrt niektorých iných interpretácií rytmického zákona či krátenia (Trubeckoj, Pauliny) podáva J. Horecký v Horecký, 2002.

3. Programovo sa do boja proti „výnimkám“ dal Štefan P e c i a r v známej veľkej štúdií, ktorá vznikla začiatkom 40. rokov, ale publikovaná bola až v SR XII, 1947. Peciar deklaroval ako „vedeckú úlohu“ jazykovedy „vyložiť alebo odmietnuť celú teóriu o výnimkách“ (s. 143) /riedenie L. Ď./ – teda nie teóriu o samotnom rytmickom zákone; ten sa mu zdal zrejme dostatočne jasným. A tak, keď diftongy vyhlásil za neutrálne čo do kvantity (s. 151) a slová ako *bájkár* za nesprávne, prichádza k uzáveru, že „pri rytmickom zákone niet skutočných výnimiek“ (s. 219). Potom, pravda, musí uvažovať, prečo sa „morfologická analógia“ neuplatnila aj pri krátkych koncovkách ako *strácam, ráňam*, kde „analogické tvary (podľa *vraciam*) d o s i a ľ /riedenie L. Ď./ neprenikly“ (Peciar 1947, s. 221), a prekvapuje ho, že po diftongu v kmeni, keďže diftongy nie sú dĺžky, majú slová ako *spievam, mierim, svieži...* (ib. s. 222) predsa len krátke koncovky.

3.1. Kodifikačné zmeny zo začiatku deväťdesiatych rokov (porov. 1.) vyvolali dlhú diskusiu, predovšetkým medzi Jánom Kačalom a Ladislavom Dvončom (Kačala, 1995, 1998, 1999; Dvonč, 1997, 1998, 1999a, 1999b, 2000a, 2000b). Pravda, v tejto dlhej polemike sa nikto nepokúsil – ani fonologicky, ani inak teoreticky – vyjasniť podstatu toho, čo sa nazýva(lo) „rytmický zákon“ alebo „rytmické krátenie“. Aj Kačala, aj Dvonč vedia, že „skracovanie“ dĺžky po dĺžke nie je jediný spôsob „regulovania“ dĺžky v slovtvorných a tvarotvorných procesoch, že teda existuje popri

1/ progresívne pôsobiacom RZ aj

2/ skracovanie kmeňa po dlhej predpone (*ná-kup*) a

3/ regresívne skracovanie kmeňa pred „príponou s dlhou samohláskou“ (tak Kačala, 1995, s. 133).

O skracovaní kmeňa po dlhej predpone skoro pochopili (Kačala, 1995, s. 131), že s kvantitou predpony nemá nič spoločné (pri *zaslúžiť* aj *zásluha* s dlhou, aj *obsluha* s krátkou predponou) a tak ostali v hre RZ a regresívna alternácia kvantity pred niektorými dlhými príponami (v celej diskusii sa terminologicky nerozlišujú prípony /slovtvorné/ a koncovky /gramatické/, tak napr. Kačala, 1995, s. 130 a passim, idem 2003, s. 123 a passim). Diskusia sa koncentrovala okolo Dvončovej námietky, že diftong sa menej pociťuje ako dĺžka a že po ňom sa teda nemusí krátiť tak, ako po dĺžke monoftongickej – ale pritom v zásade obaja vychádzajú z tradičnej formulácie RZ, že ak po dĺžke niekde nasleduje druhá dĺžka, je to výnimka spod RZ: to narušuje systém (toto slovo a jeho odvodeniny sa stále opakujú) a teda systém treba chrániť či posilňovať tým, že sa výnimky kodifikáciou odstránia. Posilňovanie RZ vidí Kačala ako znižovanie váhy regresívnych alternácií: „v súčasnosti kvantita základu

častejšie neutralizuje kvantitu v slovotvornej prípone, nie naopak“ (Kačala, 1995, s. 133) – bez akýchkoľvek dôkazov. Podobne o ústupe alternácií dlhý/krátky vokál hovorí aj Dvonč (1999, s. 287).

3.2.1. To, ako fixovaná a neoverovaná predstava o krátení dĺžky po dĺžke obmedzuje schopnosť pochopiť skutočné príčinné vzťahy, ukazuje Kačalovo zachádzanie s domnelým sufixom *-ik*, ktorý sa – v polemike s Dvončom – vraj skracuje rovnako po monoftongickej i po diftongickej dĺžke. Kačala uvádza dlhý rad slov s diftongom i monoftongom v kmeni, v ktorých sa vraj nikdy „nestretol s porušovaním rytmického zákona“ (1999, s. 156): „*zemiačik, fliačik, blondiačik, piestik, chlievik, drôtik, krôčik, šiestačik, vláčik, báčik, drúčik*“.

Pravda, pre svoje zafixované predstavy o smere krátenia Kačala nepostrehol, že *zemiačik, blondiačik, chlievik, drôtik, drúčik* sú celkom iný prípad, než *fliačik, vláčik, krôčik*. Tie prvé majú v odvodzovacom základe dĺžku, a teda opodstatnene možno vidieť vo fonetickom/grafickom krátkom *-ik* na pozadí slov ako *lesik, obchodík, šuhajík* skrátenu dlhú príponu *-ik* (fonematically v oboch prípadoch -I:K), čiže pôsobenie RZ. Ale *fliačik, vláčik, krôčik* majú odvodzovací základ krátky (*flak, vlak, krok*) a dĺžka je tu spôsobená n a s l e d u j ú c i m sufixom, ktorý musíme identifikovať ako *-ik* (fonematically -IK) s krátkym -I-, ktorý regresívne vyvoláva p r e d l ť e - n i e vokálu, ak fundujúci kmeň je krátky. Toto *-ik*, pochopiteľne, s RZ či so skraccovaním nemá nič spoločné. Aby sme tak povedali: nie je *-ik* ako *-ik*, dokiaľ sa spoliehame len na svoje uši a oči (porovn. diskusiu v 5.1.).

Vo fascinácii z pro- i regresívneho len a len krátenia, zdá sa, nikto nezbadal a najmä neopísal (prípúšťam, že som nejakú zmienku o tom mohol nezbadat) aj princíp alternačného predlžovania (bez bližšieho výkladu ho medzi ostatnými alternáciami vyčerpávajúco registruje Sokolová v 1992, s. 419 – 421), ale hlavne nikto nevidel, že sú tu dva fonematically odlišné *i*-ové deminutívne sufixy: -I:K s neutralizovateľnou dĺžkou, nepôsobiaci na odvodzovací kmeň, a -IK s prísne vymedzenou distribúciou (porovn. 5.1.), regresívne vyvolávajúci v kmeni alternácie – konsonantickú K/Č, a vokalicke krátky/dlhý vokál (vrátane R a L: *krk – krčik, vlk – vlčik*).

V tomto svetle, pravda, aj fonetická krátkosť sufixu v *zemiačik, blondiačik* (to isté je aj pri dlhom monoftongu v kmeni, napr. *chrobáčik, klobúčik, koláčik, drúčik* ...) prestáva byť neproblematickou: je to po dĺžke v kmeni dlhé -I:K s neutralizáciou kvantity, alebo je to krátke -IK, kde dlhý vokál pred K/Č (porovn. 5.1.) je už v odvodzovacom základe? Bežnými fonologickými testmi je táto otázka neriešiteľná, ale možno relevantné sú kombinačné schopnosti týchto dvoch sufixov. Slová s -I:K voľne tvoria deminutíva druhého stupňa (*lesiček, chlebiček, šuhajiček*...), rovnako aj pri neutralizovanej dĺžke sufixu *hájiček, kocúriček, týždniček*... v Mistríkovom retrográdnom slovníku), zatiaľ čo -IK zdobňovanie druhého stupňa nepripúšťa (ani Mis-

trík ich nemá, aj ja sám si len veľmi ťažko môžem predstaviť *vláčiček, fliačiček, króčiček, oblôčiček, vlčiček...*). Pretože si neviem predstaviť ani *zemiačiček, blondiačiček, chrobáčiček...*, som náchylný povedať, že aj v *zemiačik, blondiačik, klobúčik, koláčik, lúčik* je sufix –IK, a teda krátkosť [i] nie je ani tam spôsobená RZ.

3.2.2. Teoreticky sa nedá udržať ani to, keď sa sufix *-ár-* (a z neho odvodené *-ár-eň, -ár-k-a, -ár-sk-y, -ár-stv-o*) zaraďuje medzi sufily podliehajúce účinku RZ, t. j. neutralizácii opozície kvantity.

Neutralizácia je automatizmus úrovne foném, nezávislý od významu. Tak napríklad dlhé *í* (v mojej fonematickej transkripcii I:) v sufily *-ik* tejto neutralizácii podlieha za úplne rovnakých podmienok ako *í* v N. pl., G. pl. atď. adjektív, ako dlhé *í* v prezente *i-slovies* atď., teda -I:K podľa napr. *les-ik, obchod-ik* je aj v *hlúb-ik* (HLU:B-I:K), rovnako ako napr. v *samolúb-y* (-LU:B-I:), *samolúb-ych...*, ako *sľúbim, sľúbíš...* (SLU:B-I:M podľa silnej pozície v napr. *rob-ím*) atď.

Avšak vokál *á* zo sufily *-ár* (-A:R) sa v slovách ako *slovník-ár* zo *slovník, bibliotek-ár* z *bibliotéka ...* po predchádzajúcej dĺžke nekráti, v *bábk-ár/bábk-ar, mliek-áreň/mliek-areň...* podľa jedných kráti, podľa iných nekráti: to znamená, že to nie je automatizmus, čiže neutralizácia, a teda sufix -A:R neutralizácii kvantity nepodlieha, a teda do účinnosti rytmického zákona ho zaraďovať nemožno.

Všetky závery Kačalu i Dvonča o podporovaní a upevňovaní systému v súvisе so skracovaním sufily -A:R sú založené na tradičnej predstave RZ, nepodrobenej teoretickej verifikácii.

3.2.3. Posledné Pravidlá slovenského pravopisu (PSP) zaviedli „podľa rytmického zákona“ krátenie sufily *-úc-* (-U:C-) prítomného činného po dĺžke, teda *píš-uc-i, striehn-uc-i* na rozdiel od doterajšieho *píšúci, striehnúci*, a podľa toho istého princípu krátkosť aj v adjektíve *žiaduci*. Avšak koncovky adjektíválií sú synchronicky i historicky dlhé (*nov-ý, prac-í...*, NOV-I:, PRAC-I:) a svojimi krátkymi alofónami, čiže foneticky, môžu byť realizované len v neutralizačnom postavení po dĺžke (*biel-y, súc-i...*), čo je fonematicky tak isto -I: – BĚL-I:, CUDZ-I:). Pretože i tieto participiá, i adjektívum *žiaduci* majú nepochybne foneticky krátku koncovku, táto krátkosť je vysvetliteľná len tým, že jej predchádza dlhý vokál, v oboch daných prípadoch dlhé U:. Je teda fonematicky nepochybne PI:Š-U:C-I:, ŽĀD-U:C-I: a presne tomu zodpovedá napísané *píšúci, žiadúci* s normálnou neutralizáciou podľa rytmického zákona v koncovke. Menenie doterajšej kodifikácie bolo teda zbytočné. Dve dĺžky za sebou tu zodpovedajú Štúrovým i súčasným dvom dĺžkam v participiách *i-slovies vábjaci* (v NRS niet dokladov na slovesá typu *písať*).

Pri jednoúrovňovom myslení autorov týchto zmien v PSP je táto zmena svedectvom toho, že nechápu, že flektívne koncovky v týchto slovách sú fonematically dlhé. Novou kodifikáciou sa takto vytvára mylná morfológická predstava, akoby existovali dva rôzne flektívne typy adjektíválií – s dlhými a s krátkymi koncovkami. A historicky by sa pri tejto mylnej kodifikácii muselo hľadať riešenie, ako sa z koncoviek *-b-jb, -a-jego...* (*nov-b-jb, nov-a-jego*) kontrakciou mohlo vyvinúť krátke *-y, -eho*.

3.2.4. To isté sa týka aj novej kodifikácie iteratív typu *pisavam*. V prézente *a-*slovies (*vol-ám, -áš...*) sú krátke koncovky možné len po predchádzajúcej dlhej slabike (*dáv-am, -áš...*). Presne o to ide aj v *pisavam*: predchádzajúca slabika je tu dlhé *-A:V-*, to isté ako vo *vol-áv-am* a – tak ako v *pišúci* – i *pisávam* sa s dlhým [a:] bežne aj vyslovuje. Že iteratívny afix rytmickému zákonu nepodlieha (Đurovič, 2005, s. 88) vidno na *i-slovesách*, kde na diftong v *mlát-iev-am, nôt-iev-am* (podobne ako v *míl-iar...*) násilné (porovn. Dvonč, 1997, s. 222) krátenie iteratívneho sufixu, zavedené v nových PSP, ani po zmenách deväťdesiatych rokov neplatí.

3.2.5. Vo všetkých týchto kodifikačných zmenách rozhodujúcim faktorom sa stala teoreticky neudržateľná, ale v kodifikačnej mytológii hlboko zakorenená predstava, že kultúra slovenčiny sa upevní tým, že sa každá dlhá samohláska po inej dlhej skrúti, bez ohľadu na doteraz existujúcu – lepšiu alebo horšiu – kodifikáciu. A bez ohľadu na otvorenú teoretickú diskusiu (Sabolove štúdie od Sabol, 1968, najmä „reťazová neutralizácia“ v Sabol, 1989, s. 145n., i moja, hoci vtedy ťažko dostupná štúdia Đurovič, 1973, s. 28 /2004, s. 40/).

4.1. Roku 2003, po ukončení „pretekov“ v odstraňovaní výnimiek spod RZ, J. Kačala (Kačala, 2003, s. 123 – 133) pochopil, že rytmický zákon platí v zásade len vo flektívnych morfédoch, zatiaľ čo slovotvorné morfédy sú prinajmenej otvorenou otázkou. (Moju štúdiu Đurovič, 2005 o tom, že RZ platí automaticky len v gramatických koncovkách, som poslal ako rukopis na konferenciu k 75. narodeninám L. Dvonča r. 2001, ale tlačou vyšla fakticky až r. 2006). Aby teda aspoň a posteriori zdôvodnil automatické krátenie donedávna za všetkých okolností dlhej slovotvornej morfédy *-ár*; pokúsil sa slovotvorné sufixy urobiť ak nie celkom tvarotvornými, tak aspoň ich čo najviac priblížiť k tej časti slova, kde RZ nepochybne platí: rozhodol sa tvarotvorné a slovotvorné prostriedky stotožniť („niektoré ohýbacie morfédy sú totožné so slovotvornými“, s. 124; podobne aj s. 129, 130). Vybral si na to tvary N. sg. substantív, kde sú „najsilnejšie morfédy“, čo sú „ohýbacie morfédy ... totožné so slovotvornými“ (ib.). Také sú „morfológická nula“ v mužskom rode, *-a* v ženskom a *-o* v strednom rode, alebo „veľmi frekventovaná prípona *-i/y* (prípadne v neutralizovanej podobe *-i/y*)“.

Kačala však nevidí, že v jeho slove, t. j. lexéme ako napr. *východ*, je nulovou morférou len slovotvorný sufix, zatiaľ čo tvarotvorná nulová morféma je súčasťou len jediného z dvanástich gramatických tvarov tejto lexémy: teda že jeho N. sg. nie je *východ-0*, ale *východ-0-0*, oproti G. sg. *východ-0-u*, I. sg. *východ-0-om* atď., že *ruka* je *ruk-0-a*, D. sg. *ruk-0-e* ... oproti napr. *ruk-áv-0*, G. sg. *ruk-áv-a* atď. Slovo tvorná nula i akákoľvek iná slovotvorná prípona sa týka celej lexémy, všetkých jej gramatických tvarov, zatiaľ čo tvarotvorná nula signalizuje v slovách ako *východ* len jediný z týchto tvarov – nominatív sg. (a s ním pri neživotných maskulínach definične totožný akuzatív); taká istá tvarotvorná nula, sprevádzaná kvantitatívnou alternáciou posledného vokálu vo flektívnom kmeni, signalizuje pri slovách ženského rodu typu *ruka*, *ulica* genitív a len genitív plurálu (*rúk*, *ulíc*, t. j. *rúk-0-0*, *ulíc-0-0*) atď.

Toto základné nepochopenie morfematickej výstavby slovenského slova vedie ku generálnej konfúzii v celej Kačalovej argumentácii. Je to dôsledok toho, že sa vo všetkých týchto polemikách nerozlišuje pojmovo, a teda ani terminologicky, slovo ako nemateriálna lexéma, pozostávajúca z potenciálnych, materiálne realizovateľných tvarov, ktoré eo ipso v každom prípade sú tiež slovami (ruské *slovoforma*) v jednom z mnohých významov slova „slovo“. Lexémy a len lexémy sa tvoria príponami, tvary (rus. *slovoformy*) sa tvoria koncovkami. – Ľudovo sa obyčajne myslí, že napr. *východ* je slovo, a tvary že sú *východu*, *východom*, *východy* atď. (porovn. Kačalovo „v slove resp. tvare“ passim), hoci N. sg. *východ-0-0* je presne rovnakým tvarom, ako G. sg. *východ-0-u*, N. pl. *východ-0-y* a všetky ostatné tvary tejto paradigmy.

Kačalov termín či pojem „flektívno-slovotvorná zóna“ je nonsens. Neexistuje žiadna „flektívno-slovotvorná zóna“ – čo má zrejme byť tá jediná nula v slovách typu *východ*. Slovo tvorné a tvarotvorné (flektívne) morfémy, inými slovami prípony a koncovky, sú svojou podstatou i funkciou celkom rozličné veci, aj keď v slovenčine obe stoja za fundujúcim kmeňom, prípona (aj nulová) pred koncovkou (aj nulovou). Tvarotvorné morfémy (koncovky) sú súčiastkou jednotlivých tvarov, každá lexéma ich má potenciálne toľko, koľko určujú jej gramatické kategórie (paradigma) a pre každé konkrétne použitie danej lexémy, t. j. jej niektorého tvaru, sa vyberá ako koncovka jedna a len jedna z týchto gramatických morfémy. V slovenčine tieto gramatické morfémy podliehajú všetkým neutralizáciám (porovn. od konca 60. rokov viaceré práce Sabolove alebo Ďurovič, 1973/2004), napr. *vol-ám* ~ *vrac-iam* ~ *dáv-am* ~ *strác-am*; *pros-ia* ~ *stoj-a*, teda aj neutralizácii kvantity (rytmickému zákonu), napr. *horám* ~ *lúkam*, *pros-í* ~ *vrát-i*, hoci niektoré z týchto morfémy sa v jednotlivých tvaroch z rôznych dôvodov a v rozličnom čase, spravidla účinkom zmien kodifikácie, stali rezistentnými proti tejto neutralizácii, čo sú známe prípady *skálie*, *piesní*, *chvália*/*svietia*, *chváliac*, *chváliaci* (porovn. Ďurovič, 2005, s. 88 a passim). Neutralizácie sú, ako je

známe, zmeny fonetické a nemenia fonematické zloženie daných morfém: i *volám*, i *vraciam*, i *dávam* majú tú istú koncovku -A:M, v možno bežnejšej transkripcii {-a:m} alebo u Sabola a v mojich starších prácach -ÁM (predpokladom je, samozrejme, že chápeme rozdiel medzi hĺbkovými a povrchovými štruktúrami, alebo – saussureovskou terminológiou – rozdiel medzi langue /jazykom/ a parole /rečou/).

4.2. Na rozdiel od toho slovotvorné morfémy (sufixy, čiže prípony, a tak isto aj predpony) spolutvoria lexému – presnejšie povedané: spolutvoria flektívny kmeň lexémy –, jej lexikálny význam i jej fonematické zloženie a sú definične prítomné vo všetkých jej tvaroch. Neexistujú teda, a definične nemôžu existovať „morfémy fungujúce ako ohýbacie a zároveň ako slovotvorné“ (Kačala, 2003, s. 124), a pravidlo o neutralizácii kvantity v „ostatných ohýbaciach morfémach“ (ib.) sa teda nevzťahuje „na iné relevantné slovotvorné prípony, ako sú *-ník*, *-ík*, *-ár...*“ (ib.). Každá z týchto slovotvorných prípon má svoje špecifické fonematické vlastnosti (porovn. 3.2.1.). Niektoré podliehajú všetkým existujúcim neutralizáciám vrátane neutralizácie kvantity – čo je úroveň foném (napr. -I:K, porovn. *obchod* – *obchod-ík*, ale *háj* – *háj-ík*, čo je však stále HA:J-I:K-0, t. j. tá istá morféma -I:K). Niektoré sú samy fonematicky nemenné, ale môžu vyvolávať alternácie, čiže fonematické zmeny v kmeni, t. j. zasahujú úroveň morfém. Taký je napríklad adjektívizujúci sufix -N-, ktorý vynucuje v kmeni alternáciu posledného konsonantu, ak je to velára (*ruk-a* – *ruč-n-ý*, *juh* – *juž-n-ý*, *smiech* – *smieš-n-y*), alebo sufixy vynucujúce dĺženie či krátenie kmeňového vokálu, napríklad -IK /na rozdiel od -I:K/, -#K, -A:Č, porovn. *vlak* – *vláč-ik*, *most* – *môst-ok* (ale *most-ík*), *fúzy* – *fuz-áč* rovnako ako *nah-ý* – *nah-áč*. Pri ďalších sufixoch možno položiť otázku, či samy alternujú: napr. či pri DOM-0-0 – DOM-ČEK-0 je *obruštek* ešte OBRUS-ČEK-0, alebo už OBRUŠ-TEK-0 (porovn. Ďurovič, 1975, s. 23 /2004, s. 65/) podobne, mutatis mutandis, ako je RU:Č-#K-A pri RUK-0-A. (K metodológii porovn. napr. Isačenko, 1969).

4.2.1. Sufix -A:R, predmet všetkých možných kodifikačných kotrmelcov posledných rokov, je morféma, nepodliehajúca, ako bolo demonštrované v 3.2.2., neutralizácii kvantity – čo je teda vlastnosť tejto morfémy ako celku a nie samotného vokálu ako takého; fonematické dlhé -A: sa realizuje ako dlhé [a:] samozrejme aj po J (*strojár...*), porovn. Ďurovič v SR 2004, roč. 69, č. 4. 210 – 216. Samotný vokál A: je aj tu, ako všade inde, citlivý na neutralizáciu opozície dlhý monoftong vs. diftong po mäkkej spoluhláske (*míl-a* – *míl-iar*; t. j. MI:Ľ-A:R-0, *hranic-a* – *hranič-iar*). Do nedávnej minulosti vyvolával tento sufix alternáciu kvantity (skrátene) ktoréhokoľvek posledného dlhého vokálu v kmeni (*krám* – *kram-ár*; *bieda* – *bed-ár*; *víno* – *vin-ár*; *kôň* – *kon-iar*; t. j. KOŇ-A:R-0). V súčasnosti sa zdá, že to platí (už?) len pre predné vokály (*úvodník* – *úvodnik-ár*; *praclík* – *praclik-ár*; *komín* – *komin-ár*; *bibliotéka* – *bibliotek-*

-ár, *apatéka* – *apatek-ár*), hoci aj tu si viem predstaviť, že môže vzniknúť zaváhanie medzi napr. jednoznačne kodifikovaným *slovičkár* a mysliteľným *slovičkár* (nemysliteľné je len *slovičkár* podľa „RZ“). Ostatné dlhé vokály v odvodzovacom základe nealternujú (*bájk-ár/ar*; *sviečk-ár/ar*), t. j. v novších slovách sa zachováva fonematické zloženie fundujúceho kmeňa, bez ohľadu na to, či sa sufix -A:R realizuje s dlhým alebo s krátkym *a* (aby totiž nebolo pochybnosti – aj ak by sme pripustili pôsobenie neutralizácie a krátku výslovnosť [ar], fonematically je to stále -A:R).

Sufix -A:R teda nepodlieha automatizmom fonematickej úrovne, ale jeho kombinačné vlastnosti sú vecou morfematickej úrovne slovenčiny. V žiadnom prípade tento sufix nepatrí do neexistujúcej „flektívno-slovtvornej zóny“: -A:R je jedine a výlučne slovtvorný sufix (prípona) a definične preto nemusí mať – a nemá! – tie isté vlastnosti, ako tvarotvorné morfémy, t. j. koncovky.

4.2.2. Že sufix -A:R v spisovnej slovenčine nepodlieha neutralizácii kvantity, t. j. že *s y s t é m o v o* nemôže existovať v podobe *-ar* (s krátkym [a]), vidno jasne aj na niekoľkých sociolingvistických faktoch (porovn. aj článok S. Ondrejoviča 2005).

– 1. Ľudia z ktorejkoľvek časti Slovenska, ktorí majú aspoň v druhej generácii spisovnú slovenčinu ako materinský jazyk, (moja vlastná anketa v Liptove, Turci, Orave, Bratislave, Banskej Bystrici) hovoria len *mliekár* či *mliekár*, *bábkár* a *bábkársky*, *džbánkár*, *výškár*...

– 2. Kodifikácia od začiatku (Štúr) až do r. 1991 bez akejkoľvek pochybnosti poznala len sufix *-ár*; *-árka* (G. pl. *-árok*), *-áreň*, *-ársky*. Až keď sa cez PSP, školu a najmä cez vydateľských apretorov začala šíriť poučka o nevyhnutnom krátení dlhej samohlásky po inej dlhej, objavuje sa tendencia skracovať aj sufix *-ár*, a tam, kde po dĺžke ostáva neskrátený, pokladať to za výnimku z RZ (napr. Dvonč, 1955, s. 28 a passim).

– 3. V Mistríkovom Retrográdnom slovníku slovenčiny (1976) nie je ani jediný doklad na sufix *-ar*; hoci jeho excerptia je založená na dostatočne rozličných prameňoch z dostatočne dlhého časového obdobia.

Czambel pochopil vývinovú tendenciu, že v nových slovách existuje spontánna snaha zachovávať fonematické zloženie odvodzovacieho základu, t. j. vyhýbať sa fonematickým alternáciám, najmä kde sa stráca priesračnosť odvodeného slova: také *kramár* sa nie vždy asociuje s *krám*, najmä nie pre tých, čo v kramárovi vidia skôr podomového predavača harabúrd, než majiteľa čo akého malého krámu. Táto vývinová tendencia sa začala pokladať za výnimku tým, že RZ bol definovaný zle.

Vyslovovanie, a teda aj písanie sufixu -A:R po predchádzajúcej slabike s monofongickou či diftongickou dĺžkou ako [-ar] je vynucovaný dôsledok toho, že niektorí jazykovedci nekriticky prijali tradovaný mýtus o nemožnosti dvoch slabík s dlhým

vokálom za sebou a rozpútali spomínané preteky v odstraňovaní „výnimiek“ z rytmického zákona v snahe „pomáhať slovenčine upevňovať systém“. Prečo asi ten systém bol taký jasný a temer absolútne dôsledný, keď ho prvý raz pochopil a opísal Štúr vo svojej *Nauke reči slovenskej*? A nikto ten systém ani nepodporoval, ani neposilňoval.

Tento prirodzený dôsledný a automatický systém sa narušil – zrejme sa musel narušiť –, keď sa z lokálnej spontánnej normy kodifikáciou mal stať celonárodný spisovný jazyk, ktorý mali za svoj prijať ľudia, predovšetkým vzdelanci, z mnohých iných krajov. A kodifikácie, ako dielo generácií jazykovedcov s rôznymi metodologickými, ale aj politickými a vlastne aj čisto ľudskými stanoviskami normu spisovnej slovenčiny – a to nielen nevyhnutne konvenčnú pravopisnú, ale aj inherentnú hláskoslovnú a tvaroslovnú – upravovali podľa svojej úrovne poznania, podľa svojich názorov politických, ale aj podľa požiadaviek rôznych spoločenských inštitúcií.

Pretože každá kodifikácia sa musí v návykoch hovoriacich a najmä píšúcich automatizovať, je samozrejmé, že každá zmena, aj keby skutočne bola vedecky oprávnená, spôsobuje zneistenie, a teda spravidla iritáciu. O to viac, keď jej vedecká oprávnenosť je prinajmenej pochybná (porovn. 1.0.).

4.3. V poslednej časti článku *O podstate rytmického zákona ... (2003)* snaží sa Kačala do svojej teórie dostať aj skupinu slov „s dvoma skrátenými príponami na konci tvaru, prípadne slova“. Ide o prípady part. prez. akt. ako *vládnuci, striehnuci*, o iteratíva ako *skúmava, blúdiava* a o deminutíva typu *piatačik*.

Kačalova spoločná interpretácia týchto troch prípadov je to, že „obidve koncové slabiky sú tu krátke preto, že sú príponové – tak ako iné príponové slabiky po dlhej koreňovej slabike – a stoja po dlhej koreňovej slabike, hoci koncová slabika iba s p r o s t r e d k o v a n e“ /riedenie Ľ. Ď./ (s.131). S týmto výkladom by jej autor, pravda, ťažko vysvetlil, prečo aj v tvaroch ako *strýkových, Vieriným* posledná slabika nie je „sprostredkovane“ skrátená. Prečo aj tu neplatí „kvantitatívna disimilácia“, ktorá vraj prispieva k tomu, aby sa tvar 3. os. sg. *skúmava* odlišil od ženskej adjektívnej formy *skúmová*: krátkosť koncovky v *skúmava* sa potom vraj „rozšírila do celej slovesnej paradigmy: v jednotnom čísle *skúmavam, skúmavaš...*“ (s.131). Len otázka je, odkiaľ sa tie krátke koncovky vzali aj v *dávava, spievava...* Nebodaj disimiláciou kvantity voči adjektívam (?) *dávava, spievava* (napr. *dievčina*).

Krátenie, t. j. neutralizácia opozície kvantity cez sprostredkujúcu krátku slabiku je nonsens: ako by potom mohli existovať tvary ako *strýkovým*, ale aj *zálohám, úlohách, žiadostiach ...*? Anulovalo by to celý princíp rytmického zákona.

Fonematický výklad všetkých týchto troch prípadov (porov. Sabol v 1989, s. 145n., Ďurovič v 1973, s. 28 /2004, s. 40/) je to, že prvá z tých dvoch „krátkych“ slabík je v skutočnosti, t. j. fonematicky, dlhá: *vládnuci, vládnuca* z poslednej kodi-

fikácie je samozrejme VLA:D-N-U:C-I:, VLA:D-N-U:C-A: (všetky adjektívne koncovky sú definične dlhé), kde dĺžka prípony prítomného prídavia -U:C- – aj v bežnej výslovnosti, aj v nedávnych kodifikáciách *vládnúci, píšúci* – presne zodpovedá dĺžke tej istej prípony prídavia *i*-slovies -ÂC- *chváliaci, žiariaci*. Prechodníky *vábjac, vráťjac* – a podľa nich aj prídavia *vábjaci* – sú skutočne jedinou explicitnou výnimkou z RZ v Štúrovej NRS. Meniť staršiu kodifikáciu bolo zbytočné.

To isté platí o iteratívach: či *skúmava* alebo *skúmáva* (presne tak s dlhým -áv-; ako *blúdieva, mlátieva* s tým dlhým nepoddajným diftongom -ie-), oba pravopisné varianty majú krátke koncovky jedine a výlučne preto, že iteratívny sufix -A:V- pred nimi je dlhý, SKU:M-A:V-A:, a teda nasledujúca gramatická morféma, hoci fonematically dlhá, musí byť realizovaná ako krátka: presne tak, ako *krásna* s foneticky krátkou koncovkou oproti *pekná, nová...* s dlhou (Ďurovič, 1973, s. 28 /2004, s. 40/; rovnako Sabol, 2005, s. 26). Môže niekto uveriť, že v tvare *voláva* je krátka koncovka kvôli predchádzajúcej dĺžke, ale v *skúmava* je tá istá koncovka skrátaná „sprostredkovane“, s preskočením tej predchádzajúcej?

5.1. Celkom iná – oveľa zložitejšia a veľmi poučná – je vec je so slovom *piatačik*, deminutívom k *piatak*, kde krátky sufix -ak je umelý tvar, utvorený pravdepodobne Ferdinandom Gabajom pre jeho knihu *Moji piatáci*, presne podľa tradície krátenia akejkoľvek dlhej slabiky po inej dlhej.

Pravda, bez ohľadu na to, či *piatak* alebo *piaták*, ukazuje sa, že sled sufixov -ač-ik- neexistuje inde ako po J (*vojačik, zajačik*), zatiaľ čo všetky slová s koncovou sekvenciou -AČ, -A:Č, -AK, -A:K, -EK, -OK, -UK, -LK. -RK tvoria deminutíva sufixom -IK (**krátke** I), pred ktorým musí byť **dlhý** vokál/nositeľ slabičnosti (porovn. 3.2.1.): teda krátky vokál odvodzovacieho základu pred týmto -IK musí alternovať so svojim dlhým náprotivkom. Je teda *vlak* – *vláčik, flak* – *fliáčik, oblek* – *obliečik, oblok* – *oblôčik, puk* – *púčik, vlk* – *vĺčik, krk* – *krčík*. Otázka, či toto nevyhnutne krátke I má potenciálne charakter vsuvnej/pohyblivej samohlásky (zero vowel: z *oblôčka* i *oblôčika*?), si vyžaduje osobitnú diskusiu, porov. napr. známe ľudové piesne *pod oblôčkom vyskakoval, štyri groše ukazoval; my sa umývame, každý deň do rôčka, v studenej vodičke, z čistého potôčka*, úslovie *nevidno ani vtáčka-letáčka* ap.).

To má v našom prípade takéto dôsledky: či dnešný krátky, či starší dlhý vokál v sufixe odvodzovacieho základu *piatak/piaták* -AK/A:K musí pred deminutívnym -IK, ako sme práve videli, mať dlhé -A:Č- (*-áčik*). Pred týmto -A:Č-**IK** nastáva v derivačnom základe ďalšia alternácia, dlhý vokál sa zamieňa, čiže alternuje s krátkym: pri *lúskat'* je *luskáčik*, pri *pripínať* je *pripínáčik*, pri *posmievať sa* je *posmeváčik*... Ale naše *piatak/piaták* sa alternácii v dôsledku zdobňujúceho -IK vzpiera: či preto, že diftong Â, t. j. *ia*, má trochu osobitné postavenie a nedá sa tu skrátiť na -a-, teda

na **patáčik* (porovn. nemožnosť „skrátit“ -*ia*- v slovách ako *miliar*), či preto, že existuje *päták* utvorené od *pät'* a od neho *pätáčik*, čo obmedzuje v našom prípade možnosť alternácie \hat{A}/\check{A} , ktorá je napr. v *pamät' – pamiatka, päst' – piastka*, teda aby deminutívum *k piatak* bolo *pätáčik* alternáciou dlhé *ia*/krátke *ä*. Pretože ani *patáčik*, ani *pätáčik* možné nie sú, musí kodifikácia akceptovať Czambelov princíp naznačený v súvisi so slovami *stávkár* a *článkár*: musí prijať bežne používané tvary *piatáčik, umieráčik* – lenže nie ako výnimky z RZ, ale ako výnimky z pravidla o alternácii dlhá/krátka pred sekvenciou sufixov -A:Č-IK- .

Ako vidno, správanie sa kvantitý na úrovni slovtvorných morféme je riadené inými automatizmami, než na úrovni gramatických (tvarotvorných) morféme. Kým neodhalíme súhrn týchto dvoch rozličných, ale vzájomne poprepájaných automatizmov, nemáme právo vyjadrovať sa autoritatívne o slovenskej kvantite a – tobôž – nepremyslene ju kodifikovať.

* * *

Chaos, ktorý druhé a tretie vydanie KSSJ a posledné vydania Pravidiel – tieto poľutovaniahodné kodifikačné nepodarky – kultúre spisovnej slovenčiny spôsobili, budú s námahou odstraňovať generácie jazykovedcov, učiteľov, apretorov. O koľko realistickejšie bolo Czambelovo stanovisko pred vyše sto rokmi: „Niektoré pravopisné otázky, menovite čo sa týče dĺženia a krátenia v kmeňoch / ... / zostávajú neriešené. Bolo by škoda u m e l e /riedenie Ľ. Ď./ pristavovať prirodzený rozvoj.“ (Czambel, 1890, s. VII).

Ako jediné realistické východisko z dnešného chaosu vidím len to, aby sa čím najskôr v tomto bode kodifikácia oficiálne zmenila a aby sa celkom oficiálne pripustili pravopisné – a teda i výslovnostné – dvojtvary: *bábkár i bábkar, zemiakár i zemiakar* (ak by sa náhodou našiel niekto, kto by spontánne takéto slovo napísal či vyslovil s krátkym *a*), *sviečkár i sviečkar* a teda aj od nich odvodené *bábkárka, od bábkarok i bábkarový* ale aj *bábkarka, od bábkariek, bábkarový; čítavať i čítavať, píšúci i píšuci*.

Škodu, ktorú tieto kodifikačné kotrmelce v očiach širokej verejnosti vážnosti Pravidiel, vážnosti kodifikácie a predovšetkým nám jazykovedcom a možno i jazykovede spôsobili, nechcem ani odhadovať.

LITERATÚRA

CZAMBEL, Samo: Slovenský pravopis. Historicko-kritický náčrt. Budapešť 1890. 272 s.

CZAMBEL, Samo: Rukoväť spisovnej reči slovenskej. Turčiansky Sv. Martin: Kníhkupecko-nakladateľský spolok 1902. 373 s.

DVONČ, Ladislav: Rytmičný zákon v spisovnej slovenčine. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1955. 254 s.

- DVONČ, Ladislav: Najnovšie zmeny v oblasti kodifikácie rytmického krátenia v spisovnej slovenčine. In: Slovenská reč, 1997, roč. 62, č. 4, s. 218 – 226.
- DVONČ, Ladislav.: Rytmické krátenie v spisovnej slovenčine. In: Slovenská reč, 1998, roč. 63, č. 5, s. 291 – 299.
- DVONČ, Ladislav.: Znova o pravidle o rytmickom krátení v spisovnej slovenčine (1). In: Slovenská reč, 1999, roč. 64, č. 5, s. 279 – 291.
- DVONČ, Ladislav.: Znova o pravidle o rytmickom krátení v spisovnej slovenčine (2). In: Slovenská reč, 1999, roč. 64, č. 6, s. 345 – 354.
- DVONČ, Ladislav: Prípady dodržiavania a nedodržiavania pravidla o rytmickom krátení v spisovnej slovenčine. In: Slovenská reč, 2000, roč. 65, č. 4, s. 221 – 226.
- DVONČ, Ladislav: Ulievač, ulievak/ulievák, ulievareň/ulieváreň. In: Slovenská reč, 2000, roč. 65, č. 5 – 6, s. 319 – 325.
- ĎUROVIČ, Ľubomír: Vokálny systém slovenčiny. In: International Journal of Slavic Linguistics and Poetics, 1973, roč. 16, s. 22 – 42. Reprint in: O slovenčine a Slovensku. Vybrané štúdie I. Bratislava: Veda 2004, s. 35 – 51.
- ĎUROVIČ, Ľubomír: Konsonantický systém slovenčiny. In: International Journal of Slavic Linguistics and Poetics, 1975, roč. 19, s. 7 – 29. Reprint in: O slovenčine a Slovensku. Vybrané štúdie I. Bratislava: Veda 2004, s. 52 – 71.
- ĎUROVIČ, Ľubomír: Štúrova Nauka reči slovenskej z perspektívy začiatku XXI. storočia. In: Slovenská reč, 2002, roč. 67, č. 6, s. 342 – 348.
- ĎUROVIČ, Ľubomír: K histórii kodifikácie rytmického zákona v spisovnej slovenčine. In: Kvantita v spisovnej slovenčine a v slovenských nárečiach. Red. M. Považaj. Bratislava: Veda 2005, s. 77 – 94.
- HORECKÝ, Ján: Morfematická podmienenosť rytmického krátenia. In: Jazykoveda v bibliografii, bibliografia v jazykovede. Na počesť Ladislava Dvonča. Red. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 2002, s. 52 – 55.
- ISACENKO, Aleksander V.: Morpheme Classes, Deep Structure and the Russian Indeclinables. In: International Journal of Slavic Linguistics and Poetics, 1969, roč. 12, s. 48 – 72.
- KAČALA, Ján: Kvantita v tvaroch typu *skúmava* a *vládnuci*. In: Studia Academica Slovaca, 22. Bratislava 1993, s. 111 – 119.
- KAČALA, Ján: Zákon o slovnej kvantite v slovenčine. In: Slavica Slovaca, 1995, roč. 30, s. 128 – 137.
- KAČALA, Ján: Smerovanie rytmického zákona. In: Slovenská reč, 1998, roč. 63, č. 4, s. 230 – 237.
- KAČALA, Ján: Smerovanie rytmického zákona (2). In: Slovenská reč, 1999, roč. 64, č. 3, s. 150 – 157.
- KAČALA, Ján: K podstate rytmického zákona v slovenčine. In: Slavica slovaca, 2003, roč. 38, s. 123 – 133.
- Krátka mluvnica slovenská. Bratislava 1852.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: Sociolingvistické poznámky k rytmickému kráteniu. In: Kvantita v spisovnej slovenčine a v slovenských nárečiach. Red. M. Považaj, Bratislava: Veda 2005, s. 107 – 115.
- PAULINÝ, Eugen: Slovenská fonológia. Bratislava: SPN 1979. 212 s.
- PAULINÝ, Eugen: Slovenská gramatika. Bratislava: SPN 1981. 319 s.
- PAULINÝ, Eugen – RUŽIČKA, Jozef – ŠTOLC, Jozef: Slovenská gramatika². Martin: Osveta 1955.
- PECIAR, Štefan: Slovenská kvantita a rytmický zákon. In: Slovenská reč, 1946 – 47, roč. 12, s. 137 – 152, 217 – 224.
- POVAŽAJ, Matej: O kodifikácii slov, utvorených príponou *-ár*; *-áreň*, resp. *-ar*; *-areň*. In: Slovenská reč, 1997, roč. 62, č. 4, s. 226 – 235.
- POVAŽAJ, Matej: Ladislav Dvonč a rytmický zákon. In: Jazykoveda v bibliografii, bibliografia v jazykovede. Na počesť Ladislava Dvonča. Red. S. Ondrejovič, Bratislava: Veda 2002, s. 52 – 55.
- SABOL, Ján: Formálne vymedzenie skloňovacieho typu. In: Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafaricanae Prešovensis. Jazykovedný zborník venovaný VI. Slavistickému kongresu. Red. J. Dzurinda. Bratislava: SPN 1968, s. 43 – 53.

SABOL, Ján: Historicko-synchronické morfológické a derivačné signály kvantity v slovenčine. In: Kvantita v spisovnej slovenčine a v slovenských nárečiach. Red. M. Považaj, Bratislava: Veda 2005, s. 9 – 32.

SABOL, Ján: Syntetická fonologická teória. Bratislava: JÚLŠ SAV 1989. 253 s.

SOKOLOVÁ, Miloslava: Dôsledky fonologických zmien v nových pravidlách pravopisu na skloňovanie v slovenčine. In: Slovenská reč, 1992, roč. 57, č. 2, s. 105 – 108.

SOKOLOVÁ, Miloslava: Alternácie v spisovnej slovenčine. In: Človek a jeho jazyk. 1. Jazyk ako fenomén kultúry. Na počesť profesora Jána Horeckého. Red. K. Buzássyová. Bratislava: Veda 2000, s. 417 – 444.

ŠTÚR, Ludevít: Nauka reči slovenskej. Bratislava: Tatrín 1846. – Reprint, komentáre a bibliografia. Red. L. Ďurovič a S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 2006.

Jubilejný zborník pre prof. Máriu Krčmovú

Hneď v úvode sa nemožno nepristaviť pri formálne výraznej zložke tohto zborníka, pri jeho titulku. Presnejšie: pri dvoch titulkoch. Hierarchicky sa vyníma hlavný názov zborníka *Teorie a empirie*, ktorý naznačuje jeho obsahovo-tematické a teoreticko-metodologické zameranie. Druhý názov je síce tvarovo menej nápadný, no funkčne dominantnejší. *Bichla pro Krčmovú* totiž hovorí, komu je jubilejný zborník určený a na čiu počesť ho Masarykova univerzita v Brne v roku 2006 vydala. Tento fakt zdôrazňujem najmä preto, že v zborníku nenájdeme iné obligátne rámcové zložky. Mám na mysli najmä životopisný medailón jubilatky, ale aj charakteristiku jej vedecko-výskumných aktivít a prezentáciu jej bohatej publikačnej činnosti. A tak sa mi zdá spravodlivé – v nádeji, že príliš nenaruším žáner recenzie – pred vlastným recenzným pohľadom na zborník stručne pripomenúť aspoň najdôležitejšie fakty z osobného a vedeckého života jubilatky. Okrem iného aj preto, že prof. M. Krčmovú spájajú so Slovenskom mnohé osobné a vedecké kontakty.

Prof. PhDr. Mária Krčmová, CSc., sa narodila 24. 12. 1940 v Brne. V tomto meste prežila takmer celý svoj doterajší život. Tu vychodila základnú a strednú školu a na Filozofickej fakulte vyštudovala odbor čeština – ruština. Po skončení vysokoškolských štúdií bola na študijnom pobyte v brnianskom dialektologickom pracovisku Ústavu pro český jazyk, kde v rámci internej aspirantúry získala v roku 1969 titul CSc. Od r. 1971 pôsobila na Katedre českého jazyka Filozofickej fakulty Masarykovej univerzity v Brne. Na tejto fakulte v r. 1995 založila Ústav jazykovedy.

Bohatá je vedecko-výskumná a publikačná činnosť prof. M. Krčmovej. Doteraz publikovala vyše dvesto titulov: monografie, vedecké štúdie, odborné články, recenzie a populárno-náučné články. Na ich podrobnejšiu klasifikáciu a charakteristiku tu niet miesta. A tak len pripomeniem, že vo svojej vedeckej činnosti sa zameriava na problematiku súčasného českého jazyka, najmä na fonetiku a fonológiu, zvukovú stavbu češtiny, štylistiku, rétoriku a jazykovú kultúru. Osobitne treba spomenúť jej sociolingvistické výskumy, ako aj práce z oblasti teórie národného jazyka v bohemistickom a slavistickom kontexte. V tejto súvislosti treba vyzdvihnúť jej práce o bežnej ústnej komunikácii, predovšetkým o mestskej reči v Brne a viaceré práce o „okrajových“ varietach národného jazyka. V ostatných rokoch je významný i jej autorský podiel na kolektívnych štylistikách češtiny. Prof. M. Krčmová sa zúčastnila na mnohých vedeckých konferenciách doma a v zahraničí, na ktorých sa neprezentovala len so svojim pripraveným referátom, ale aj ako pohotová diskutérka. Osobitne si ceníme jej účasť na bansko-bystrických sociolingvistických konferenciách.

Je vlastne prirodzené, že jednotlivé príspevky v *Bichli pro Krčmovó* sa svojím obsahovo-tematickým vymedzením a teoretickým zameraním orientujú predovšetkým na tie oblasti lingvistickej problematiky, ktorým sa vo svojich výskumných aktivitách prednostne venovala aj jubilatka. Platí to, pravdaže, aj o štúdiách, ktoré sa viac-menej zameriavajú na analýzu konkrétneho jazykového a textového materiálu.

Je prirodzené, že najviac autorov sa venuje systému národného jazyka, najmä klasifikácii a charakteristike jeho variet, a že tieto príspevky sú zaradené na začiatok zborníka. Práve tejto problematike venuje systematickú pozornosť vo viacerých svojich prácach aj jubilatka, a to najmä v súvislosti s hovorenou podobou jazyka v Brne. Teoretickou bázou týchto príspevkov je systémovo funkčný vzťah spisovného jazyka k ostatným varietam národného jazyka. Tu treba osobitne spomenúť príspevok S. Gajdu, ktorý v širších jazykových a mimojazykových kontextoch hovorí o postavení národných jazykov v procese globalizácie. Vlastnej problematike tejto časti sa v úvodnom príspevku venuje M. Jelínek. V širšom historickom kontexte analyzuje Ertlovu teóriu spisovného jazyka. V tejto štúdii sa nachádza mnoho podnetov, aj pokiaľ ide o našu polemiku o jazykovej kultúre. V takomto zmysle je inšpiratívna aj štúdia F. Daneša, ktorý sleduje jednak dynamické premeny v priestore národného jazyka vzhľadom na vymedzovanie jednotlivých variet v tomto priestore a jednak variabilné pohyby na ich hraniciach na priesečníku jazykových a mimojazykových faktorov.

V súvislosti s analýzou vzťahu medzi spisovným jazykom, obecnou češtinou a moravskými interdialektmi už v týchto dvoch textoch, ale v ďalších príspevkoch priamo alebo nepriamo rezonujú aj postoje (napätie) českých a moravských jazykovedcov, ako aj nositeľov jazyka pri charakteristike a hodnotení týchto foriem národného jazyka, čo súvisí aj s tým, že na Morave je iný (živý) vzťah medzi spisovným jazykom a nárečiami. Tak napríklad P. Sgall konštatuje, že pre Čechov je charakteristická oscilácia medzi spisovnou normou a obecnou češtinou; v tejto súvislosti hovorí o striedaní kódov. A opäť aj v súvislosti s našimi polemikami je závažné jeho konštatovanie o zbližovaní obecnej češtiny (resp. aj moravských interdialektov) so spisovnou normou, ale najmä jeho presvedčenie, že oslabovaním pocitov o nevhodnosti prvkov obecnej češtiny a moravských interdialektov sa bude posilňovať povedomie o (prestížnosti) spisovnej normy. Tu, pravdaže, ide aj o vzťah medzi správnosťou, spisovnosťou a vhodnosťou prvku. Táto idea rezonuje aj v príspevku P. Vybírala, a to aj vo vzťahu k jazykovému vzdelávaniu v školskej praxi; škola často konzervuje staršie názory na jazykové javy, nie je ochotná rešpektovať špecifickosť konkrétnych komunikačných situácií.

Ďalšie príspevky tejto časti prinášajú konkrétne analýzy bežnej ústnej komunikácie, predovšetkým v mestách. Na základe analýzy jazyka v niektorých českých, moravských a sliezskych mestách M. Ireinová zisťuje, že jazyková situácia je v nich

výrazne odlišná. P. Valčáková sleduje postavenie tzv. hantýrky (argotu) v rámci bežnej komunikácie v Brne, interpretuje význam jednotlivých lexém, ktoré postupne prenikajú najmä do jazyka mladej generácie. Na základe analýzy jazyka juhozápadomoravského vidieka (najmä vokalického systému) L. Čižmárová formuluje záver, že teóriu o prenikaní obecnej češtiny na Moravu bude treba prehodnotiť. M. Šipková charakterizuje štyri vývojové etapy dialektu v stredomoravskej obci Hrochov.

V druhej časti sú tri príspevky zamerané na analýzu a interpretáciu konkrétnych textov. Porovnávaním s gréckym originálom H. Kurzová kriticky hodnotí jazyk a štýl ekumenického prekladu Biblie. V širších literárno-historických súvislostiach sa J. Nechutová vracia k stredovekej skladbe Podkoní a žák, ktorej sa už predtým venoval J. Vilikovský a J. Hrabák. M. Schacherl analyzuje prózy básnika J. Zeyera. Venuje sa štruktúre jeho prirovnaní, pričom sa osobitne zamerá na ich ľavý komponent, referent (comparandum) a na jeho využívanie v reči rozprávača a v reči postáv.

Tretiu časť, ktorá je venovaná všeobecným štylistickým otázkam, uvádza podnetná štúdia M. Křístecka. Autor odporúča, aby sa popri teoretickej a praktickej štylistike ako ich osobitná vetva vymedzila aj aplikovaná štylistika, ktorá by teoretické poznatky uplatňovala pri analýze textov. Zároveň stručne charakterizuje jednotlivé pojmy a termíny, ktorým by sa v tejto oblasti bolo treba prednostne venovať. Táto časť však nabáda aj k opatrnosti, aby sme práve v oblasti štylistiky, ktorá ako najdynamickejšia lingvistická disciplína naďalej i opätovne púta záujem lingvistov, citlivo posudzovali, kedy ide viac o nové terminologické „pokrytie“ doterajších teoreticko-metodologických i analyticko-praktických výdobytkov štylistiky a kedy sa pre nové zistenia oprávnené hľadá a vymedzuje aj nová (adekvátne) terminológia. Vychádzajúc z tézy, že v štyle ide o výber z viacerých možností s ohľadom na kontext, P. Karlík analyzuje konkurenčné (synonymné/ekvivalentné) syntaktické konštrukcie s vedľajšou vetou z hľadiska ich štruktúry a štylistiky (funkčných možností). S. Čmejrková analyzuje uplatnenie rozprávacieho slohového postupu v biografických a autobiografických textoch. Všíma si ich tematické podložie, chronologické súvislosti (napätie medzi minulosťou a prítomnosťou) a ich hodnotové a postojevé dimenzie. Z. Hladká – I. Šmilauer charakterizujú špecifické rysy elektronickej korešpondencie (e-mailu a SMS), ktoré postupne vytlačujú klasickú listovú korešpondenciu. Podrobnejšie sledujú najmä grafické a pravopisné odchýlky v e-mailoch a v SMS. Ako k špecifickému modelu rečového správania sa k elektronickej komunikácii opätovne vracia J. Hoffmannová. Analyzuje najmä heterogénnosť elektronickej komunikácie, ktorú zabezpečuje aj kontaminácia originálneho textu s textovými segmentmi, ktoré si jeho autori vedome alebo aj nevedome prepožičiavajú z iných textových zdrojov (ustálené výrazové stereotypy, príslovia a porekadlá, Biblia, úryvky z literatúry, filmov, piesní, textové fragmenty z oblasti kultúry a športu). Ako

prostriedky intertextuality ich využívajú predovšetkým na štylizáciu spontánnosti, odosobneného nadhľadu aj ironického zafarbenia.

Vo štvrtej časti sa autori venujú predovšetkým lexikálnej problematike. Viacero príspevkov je zameraných na výklad významu slov. P. Novák takto analyzuje slovo šalina/šelina a na pozadí doterajších etymologických výkladov prezentuje svoje stanovisko. Sémantický a etymologický výklad niektorých českých nárečových názvov rastlín (randlíček, randličí, maselnice) nájdeme v príspevku E. Havlovej. Slovu uvi-set, ktoré sa ako slangové pôvodne využívalo v športovej publicistike, sa zo slovo-tvorného a významového hľadiska venuje H. Karlíková, pričom jeho uplatnenie v komunikačnej praxi konfrontuje so slovesom ustát. J. Hubáček vykladá význam nominálnych frazém v kontexte profesionalizmov. I. Janyšková analyzuje tzv. tabu-ové antifrázy v českých dialektoch, ktorými sa označujú nepriaznivé alebo aj nešťastné udalosti v živote človeka a prírody. Opierajúc sa o princípy kognitívnej lingvistiky sleduje I. Nebeská bohaté sémanticko-pragmatické kontexty obrazu vody v ustálených i okazionálnych spojeniach, ktoré vytváral človek na základe empirie. J. Mlacek charakterizuje napätie medzi idiomatickosťou frazeológie a princípom vývinu v jazyku. Analyzujúc lexikálne a morfológické varianty frazém presvedčivo argumentuje, že princíp vývinu sa uplatňuje aj vo frazeológii. V rozsiahlej štúdii V. Blažek analyzuje sémantické pole slova cesta a jeho uplatnenie v základnom i prenesenom význame. Pozoruhodné sú etymologické a sémantické výklady slov, ktoré sú s pomenovaním cesta vo funkčnom synonymickom dotyku, a ich konfrontácia v jednotlivých slovanských a príbuzných jazykoch. K uvedeným príspevkom možno dodať, že aj ony v rozmanitých súvislostiach hovoria o dynamike jazyka, najmä lexikálneho subsystému. Zároveň naznačujú, že metaforizácia môže byť priestorom na sémantickú divergenciu a že v jeho rozmedzí nové významy majú ambície komunikačne sa stabilizovať.

Príspevky poslednej, piatej časti sú zamerané na niektoré aspekty najmä v morfológickom a fónickom subsystéme. R. Večerka argumentuje svoju predstavu o vývoji úvah (myslenia) o jazyku na dvoch príkladoch z dejín jazykovedy: v širšom historickom uplatnení analyzuje jednak gramatický rod a jednak vývin paradigmy slovných druhov a v tej súvislosti niektorých gramatických (morfológických) kategórií. S. Žaža sleduje, ako sa v českých a ruských gramatikách charakterizujú závislé a nezávislé vetné členy v základovej štruktúre vety, ktorej ústredným členom je predikát. Osobitnú pozornosť venuje prístavku, prívlastku a doplnku. Porovnávaciu metódu uplatňuje aj T. Voskovec. Všíma si podobnosti a odlišnosti vo využívaní morfosyntaktických prostriedkov na vyjadrenie zdvorilosti (vykanie, mykanie) v češtine a litovčine. Posledné dva príspevky tejto časti riešia fonologickú problematiku. A. Bičan porovnáva pohľady na alternácie foném a na ich odlišné realizácie na úrovni distribučnej, morfológickej a funkčnej. O. Ševčík pojmovo-terminologic-

ky charakterizuje druhy fonologického priestoru a fonologickú vzdialenosť. Svoje chápanie fonologických systémov ako objektov v priestore dokladá analýzou modelov staro- a stredoindických konsonantických systémov.

V zborníku *Teorie a empirie. Bichla pro Krčmovó* (308 s.) sú príspevky od tridsiatich autorov. Väčšina z nich by si vzhľadom na svoju teoreticko-metodologickú podnetnosť zaslúžila podrobnejšie recenzné hodnotenie. Z priestorových dôvodov to však nebolo možné. Ale aj tento stručný pohľad na ich obsahovo-tematické zameranie môže stimulovať odborný (čitateľský) záujem siahnuť po tomto zborníku. A tak na záver už len vyslovujem želanie, aby sa editorom zborníka podarilo dodržať sľub a aby nás v čo najkratšom čase potešili Bichlou od Krčmové.

Ján Findra

VAŇKO, Juraj – KRÁL', Ábel – KRALČÁK, Ľubomír:
Jazyk a štýl súčasnej slovenskej publicistiky. Nitra: FF
UKF, 2006. 152 s.

Súčasnú slovenskú publicistiku charakterizujú prejavy, ktoré si vďaka neustálej produkcii žánrovo pestrých komunikátov a aj vďaka možnostiam pomerne ľahkého prístupu k prijímateľovi upevňujú svoje dominantné postavenie medzi ostatnými komunikačnými sférami. Zaujímavú sondu do jazyka a štýlu novín, rozhlasu a televízie, ba dokonca aj do komunikácie v internetovom prostredí, prináša publikácia *Jazyk a štýl súčasnej slovenskej publicistiky* z dielne troch významných predstaviteľov slovenskej jazykovedy pôsobiacich na Katedre slovenského jazyka Filozofickej fakulty Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre.

Monografia má tri kapitoly: *Jazyk a štýl novín a weblogov* (Juraj Vaňko), *Zvuková stránka súčasnej slovenskej publicistiky* (Ábel Král') a *Dynamika súčasného jazyka a médiá* (Ľubomír Kralčák) a vznikla ako posledný výstup výskumnej úlohy Jazykovokomunikačné a translatologické súvislosti súčasných civilizačno-kultúrnych procesov v transformujúcej sa slovenskej spoločnosti, ktorá bola súčasťou úlohy štátneho programu výskumu a vývoja Civilizačno-kultúrne procesy v transformujúcej sa slovenskej spoločnosti.

V prvej kapitole *Jazyk a štýl novín a weblogov* sa J. Vaňko venuje trom otázkam: modálnosti v publicistických textoch, tematickej a sémantickej štruktúre textu novinového komentára a komunikačno-štylistickým osobitostiam weblogov ako

jedného z najnovších internetových útvarov. Svoje chápanie modálnosti opiera o pozíciu autora v reči, vychádza z jeho vzťahu k propozičnému obsahu výpovede, resp. k textovej téme, t. j. k tomu, o čom sa hovorí alebo píše. Zaujímanie postoja pritom korešponduje s komunikatívnym zámerom autora, je jeho nevyhnutnou súčasťou. Autor analyzuje prejavy modálnosti v povrchovej rovine textu i v jeho hĺbkovej štruktúre a osobitnú pozornosť venuje implicitným, sofistikovaným postupom vyjadrovania subjektívneho postoja autora publicistického textu so snahou vytvoriť identické postoje u čitateľov. Patrí k nim využívanie intertextových zložiek textu a tematizácia textu. V stati venovanej štúdiu komentára zisťuje J. Vaňko osobitosti interakcie medzi autorom a prijímateľom so zreteľom na aktuálny spoločenský kontext. Do tretice sa venuje výskumu moderného komunikátu elektronickej komunikačnej sféry známemu ako weblog alebo blog. Autor poukazuje na dva smery vo vývine blogov: jednu vetvu predstavujú stylisticky homogénne texty príbuzné s publicistickými útvarmi s väzbami na analytické a beletristické žánre a druhú vytvárajú stylisticky heterogénne útvary tematicky zacielené na subjektívnu sféru ich autora. Významné je autorovo zistenie, že príbuznosť blogov prvej skupiny sa týka iba ich jazykovo-stylistickej výstavby, no pokiaľ ide o pragmaticko-komunikačný aspekt, medzi týmito útvarmi je rozdiel vyplývajúci z odlišného komunikačného rámca (napr. zasadenie blogu do elektronickeho internetového komunikačného prostredia, hypertext ako základ blogovania, sprostredkovaná intertextovosť internetu). J. Vaňko upozorňuje, že veľká podobnosť blogov s útvarmi publicistického štýlu je zdanlivá a porovnaním jednotlivých parametrov publicistického štýlu s analogickými činiteľmi blogov zisťuje konkrétne rozdiely, napríklad výraznejšie prenikanie hovorových prvkov do pripraveného písomného prejavu blogov, narušenie monologickej blogov dialogizujúcimi prvkami, zúžená verejnosť blogov (daná užším okruhom používateľov internetu a počtom čitateľov blogov). Zásadný rozdiel sa spája aj s informačnosťou (na rozdiel od publicistických prejavov blogy vzhľadom na svoj intertextový či metatextový charakter informáciu primárne neprinášajú) a pod. V kontexte týchto odlišností a aktuálneho vývoja J. Vaňko charakterizuje blogy ako zatiaľ hybridný útvar v prostredí internetovej komunikácie.

Druhá kapitola pod názvom *Zvuková stránka súčasnej slovenskej publicistiky* prináša hodnotenie stavu súčasnej jazykovej kultúry vo významnej sfére jej použitia – vo vysielaní slovenských rozhlasových a televíznych staníc. Á. Král sa v nej sústredil na zvukovú stránku reči v rozhlase a televízii – na analýzu fonetických a ortoepických javov. Pritom poukazuje na to, že rečové prejavy pred mikrofónom vo vysielaní rozhlasu a televízie sa obyčajne opierajú o napísaný text, ktorý sa číta alebo hovorí naspamäť podľa vopred pripraveného podkladu – v tomto prípade je to vlastne interpretácia, čo zvyšuje náročnosť práce rozhlasových a televíznych profesionálov. Autor zdôrazňuje skutočnosť, že žijeme v čase návratu k hovorenému slo-

vu, na čom sa v rozhodujúcej miere zúčastňuje i rozhlas a televízia. Vo svojom výskume pokračuje praktickým aplikovaním *Pravidiel slovenskej výslovnosti* (2005) a sleduje cieľ predložiť fakty a upozorniť pracovníkov rozhlasu a televízie na viaceré špecifiká ich práce, ale aj na pretrvávajúce problémy i nedostatky, ktoré prekračujú hranice zdravej jazykovej dynamiky. Kritickými poznámkami sa autor dotýka viacerých jazykových problémov vo vysielaní štátnych i komerčných staníc rozhlasu a televízie. Z tohto dôvodu napísal svoju štúdiu tak, aby bola prístupná tzv. bežnému čitateľovi a mohla byť praktickou pomôckou práve rozhlasovým a televíznym profesionálom.

V tretej kapitole s názvom *Dynamika súčasného jazyka a médiá* sa E. Kralčák zaoberá otázkou, ako vplyvajú médiá na dynamiku súčasnej slovenčiny. Tento problém rozpracúva v troch častiach. V prvej časti sa venuje dynamike jazyka vo všeobecnosti, načrtáva základné rozdiely medzi synchronným a diachrónnym prístupom ku skúmaniu jazyka a osobitne sa sústreďuje na analýzu pojmov súčasný jazyk a aktuálny stav jazyka. V druhej časti vymedzuje komplexnú sústavu exogénnych (vonkajších) faktorov dynamiky jazyka ako východisko pre lokalizáciu médií v rámci dynamických procesov. V tretej časti rieši základnú otázku svojho výskumu, t. j. vplyv médií na jazyk, a to prostredníctvom analýzy piatich najvýznamnejších aspektov charakterizujúcich dynamiku súčasnej mediálnej komunikačnej sféry (technologické inovácie, vývoj vzťahov medzi účastníkmi masovej komunikácie, zmeny v kvantite komunikátov, vznik nových typov textov, anglicizácia ako prejav globalizácie). Analýzou uvedených aspektov autor poukazuje na úzku previazanosť mediálnej komunikačnej sféry s prevládajúcimi tendenciami v používaní príznakových jazykových prvkov v jednotlivých typoch mediálnych produktov.

Publikácia *Jazyk a štýl súčasnej slovenskej publicistiky* prináša erudovaný pohľad na celý rad aktuálnych problémov masmediálnej komunikácie. Prezentovaná problematika je výsostne aktuálna a zaujme nielen odbornú verejnosť, ale aj bežného čitateľa, ktorý sa prirodzene zaujíma o aktuálny vývoj komunikačných postupov a stratégií v globalizovanej a internetom ovplyvnenej spoločnosti, ako aj o vplyv týchto činiteľov na vývin a používanie slovenčiny. Publikácia je zároveň významným zdrojom poznatkov a informácií pre študentov slovakistiky, žurnalistiky, translológie a masmediálnych štúdií a ako taká by nemala chýbať v žiadnej študovni filologických a filozofických fakúlt slovenských univerzít.

Gabriela Miššíková

Profesor Ferenc Gregor osemdesiatročný

Osemdesiate narodeniny, krásne a vzácne životné jubileum univerzitného profesora PhDr. Ferenca Gregora, DrSc., prvého menovaného profesora slovakistiky v Maďarsku, si s úctou a vďakou pripomína aj slovenská jazykoveda. Súčasná slovakistika a slovenská slavistika ho poznajú ako najvýkonnejšieho a azda aj najlepšieho spomedzi zahraničných slovakistov, slovakistu, ktorý sa dokonale zorientoval a suverénne pohyboval najmä v problematike výskumu slovenských nárečí na území Maďarska a v problematike vývinu a dejín slovenčiny. Poznáme ho nielen ako autora zasvätenej monografie o slovenskom nárečí maďarskej obce Pilisszántó (1975), ako jedného z autorov Atlasu slovenských nárečí v Maďarsku (1993) a autora vynikajúcej monografie o vývine slovenskej a maďarskej baníckej terminológie (1985), ale aj ako autora množstva významných štúdií o vývine staršej slovenskej lexiky, o výsledkoch starších i novších slovensko-maďarských prirodzených medzijazykových kontaktov, o mnohých významných starších slovenských jazykových pamiatkach a autoroch. Poznáme ho ako odborníka, ktorý svojím vedeckým dielom významne prispel k poznaniu staršej slovenskej slovnej zásoby, a to aj pri príprave Historického slovníka slovenského jazyka. Poznáme ho ako autora, ktorý publikuje vo viacerých časopisoch, ročenkách a zborníkoch doma v Maďarsku, na Slovensku i v iných krajinách, nielen po maďarsky, ale aj po nemecky, po rusky a po slovensky, ktorý pozorne sleduje a s prehľadom recenzuje významnejšie slovakistické práce na Slovensku a vo svete. Poznáme ho aj ako prispievateľa časopisu Slovenská reč. V našom časopise publikoval referát o maďarskej slovakistike (1971) aj štúdie *Ako došlo na lámanie chleba* (1966), *Novšie údaje k dejinám slovenských názvov mesiacov* (1989) a *Jančovičov slovník a niektoré jeho vzťahy k spisovnej slovenčine* (1991). Poznáme ho ako univerzitného profesora, ktorý dlhé desaťročia strávil na Katedre slovanskej filológie Filozofickej fakulty Univerzity Loránda Eötvösa v Budapešti a vychoval viacerých významných slovakistov. Poznáme ho ako človeka rozvážneho a korektného, ktorý nevyhľadáva spory, ale svojou prácou a ľudským prístupom získava prirodzenú vedeckú i osobnostnú autoritu, žiakov, spolupracovníkov i obdivovateľov. Preto si slovenská jazykoveda, slovakistika i slavistika váži a ctí celoživotné jazykovedné a osobitne slovakistické dielo profesora Ferenca Gregora a pripája sa k tým, ktorí mu pri tomto životnom jubileu vyslovujú úprimnú vďaku za všetko, čo pre jazykovedu, slavistiku a slovakistiku vykonal, so želaním dobrého zdravia do ďalších rokov.

Vážený pán profesor, prijmite aj zo Slovenska úprimné gratulácie k osemdesiatym narodeninám od všetkých, ktorí Vás a Vaše životné dielo poznajú, výsledky Vašich výskumov využívajú a vlastnou prácou sa usilujú ďalej ich rozvíjať.

Milan Majtán

Odchod Eleny Smieškovej

2. júla 2006 náhle od nás navždy odišla Elena Smiešková, rod. Částková, prvá slovenská profesionálna jazykovedkyňa.

Jej život sa začal 14. augusta 1919 v Záriečí v okrese Považská Bystrica. Vysokoškolské štúdium absolvovala v rokoch 1938 – 1942 na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave (v rokoch 1939 – 1942 nesúcej názov Slovenská univerzita v Bratislave) v odbore slovenský jazyk – nemecký jazyk, potom krátko pôsobila ako profesorka. Už v r. 1951 začala pracovať v Jazykovednom ústave Slovenskej akadémie vied (s neskorším názvom Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV). Doktorskú prácu obhájila v r. 1975. V Jazykovednom ústave (v r. 1985) aj zakončila pracovnú časť svojho života. Ostatné roky prežila v kruhu svojej rodiny a priateľov v nezvyčajnej sviežosti, plná záujmu o všetko dianie, predovšetkým v jazykovede a kultúre. Do konca svojho dlhého života ako milovníčka prírody aktívne vychutnávala hubárstvo.

Z výskumnej práce E. Smieškovej čerpali mladšie a vari aj najmladšie generácie jazykovedcov najmä prostredníctvom základných lexikografických opisov slovenského jazyka v dielach, v ktorých mala výrazný vklad. Stredobodom odborného záujmu v oblasti lexiky bola pre ňu frazeológia. Keďže pri teoretickom vymedzovaní frazeologických jednotiek a pri ich klasifikácii bola vlastne prvolezkyňou, nájdeme v jej bibliografii veľa údajov o článkoch rozoberajúcich podstatu takých frazeologických javov v jazyku, ako sú prirovnania, príslovia, porekadlá, predložkovo-menné konštrukcie, rozličné kontaktové formuly, okrídlené výrazy, citáty, využitie osobných mien v ustálených výrazoch, paralingvistické prvky vo frazeológii, frazeologické antonymá a pod. Svoju dobrú teoretickú zorientovanosť v oblasti frazeológie E. Smiešková využila ako autorka *Malého frazeologického slovníka* (1974) určeného na potreby školskej výučby slovenčiny. Tento slovník obohatila aj o citáty z literatúry, a tak sa stal želateľnou pomôckou v školskej praxi. Vyšiel v piatich vydaniach. S E. Simovou spolupracovala aj na dvojazyčnom *Slovensko-maďarskom frazeologickom slovníku* (1980). Dobré ovládanie slovenskej frazeológie prejavila pri koncipovaní kolektívneho diela *Česko-slo-*

venský slovník (1979), kde bola dôležitou poradkyňou pri konfrontovaní tejto časti českej a slovenskej lexiky. Frazeológia však nebola jedinou oblasťou jej výskumnej práce. Vo svojich článkoch riešila aj problémy, ktoré sa vynárali pri koncipovaní veľkých slovníkových diel (napr. dvojvidovosť slovies cudzieho pôvodu, problém augmentatív alebo otázky exemplifikácie vo výkladových slovníkoch).

Hlavným vkladom Eleny Smieškovej v slovenskej jazykovede je však jej lexicografická práca. Autorským podielom aj kvalitou práce patrila k oporám šesťzväzkového *Slovníka slovenského jazyka* (1959 – 1968) a spolupracovala aj pri jeho redakcii. V 6. zväzku zostavila osobitnú časť dodatkov – krstné mená s ich hypokoristickými podobami. Zúčastnila sa aj pri revízii niektorých stylistických kvalifikátorov v prvom zväzku tohto slovníka, ktorej výsledky sa uverejňovali v *Kultúre slova* v r. 1967 – 1972. Všetky takto získané skúsenosti uplatnila ako spoluautorka *Krátkeho slovníka slovenského jazyka* (1987). Svoje vedomosti o slovenskej slovnej zásobe využila aj ako spoluautorka *Encyklopédie jazykovedy* (1993).

E. Smiešková bola dobrou znalkyňou slovenských reálií, slovenskej literatúry a slovenskej kultúry vôbec. Bolo to dobré východisko na jej angažovanosť v oblasti jazykovej kultúry. Je autorkou mnohých populárnych jazykových príspevkov uverejňovaných v dennej tlači a rozhlase, zúčastňovala sa na mnohých besedách v rozličných redakciách a vydavateľstvách. Redakčne takmer 20 rokov spoluutvárala časopis *Kultúra slova*. Za celý jej výrazný vklad do slovenskej jazykovedy dostala v r. 1985 striebornú Čestnú plaketu SAV Ľudovíta Štúra za zásluhy v spoločenských vedách.

Pri odchode E. Smieškovej nemožno nespomenúť jej osobnostné kvality, ktorými ovplyvňovala aj svoje okolie: usilovnosť, tolerantnosť, kultivovanosť až istá noblesa v správaní i vzťahoch. Česť jej pamiatke!

Mária Pisárčiková

Dielo profesora Jána Horeckého uzavreté

Na samom konci rozhorúčených dní tohtoročného leta (11. augusta 2006) nás zastihla zarmucujúca zvesť o skone nášho pána profesora (tak sme ho volali medzi sebou) – profesora všeobecnej jazykovedy, doktora filozofie, Dr. h. c. Jána Horeckého, DrSc. Je to ťažko nahraditeľná strata pre celú slovenskú i európsku vedu a kultúru.

O Jánovi Horeckom bezpochyby platí, že bol jedným z najvýraznejších zjavov novodobej slovenskej jazykovedy i vedy na Slovensku vôbec. Stál viac ako 60 rokov takmer pri všetkom závažnom, čo slovenskú jazykovedu posúvalo dopredu a aspoň

polstoročie nesie naša veda o jazyku jeho výraznú a nezmazateľnú pečať. Ved' už ako 29-ročný prichádza so svojou pozoruhodnou *Fonológiou latinčiny* (1949) a odvtedy sa stáva stálicou vo hviezdnom priestore slovenskej jazykovedy i s presahmi do priestorov klasickej filológie. Zanechal po sebe neobyčajne rozsiahle a mnohostranné dielo – prebohatú pokladnicu. Potvrďuje to priam gigantický súpis položiek, obsahujúci viac ako 2000 bibliografických jednotiek publikovaných prác, z čoho je takmer 30 monografií. No o jeho výnimočnosti svedčí aj počet žiakov a nasledovníkov z viacerých generácií, ktorí dnes pracujú v slovakistike, slavistike, všeobecnej jazykovede, v klasickej filológii i v moderných filológiách, ale aj v ďalších oblastiach viac alebo menej súvisiacich s jazykom a literatúrou.

Na vynikajúceho reprezentanta modernej slovenskej jazykovedy, uznávaného na Slovensku i v zahraničí (tam často dokonca ešte vo väčšej miere), vyrástol doma a doma aj pôsobil. Profesor Ján Horecký chodil síce do sveta, okrem iného bol v Kanade i na prednáškovom turné v Číne, ale nikdy sa tam nezdržal dlhšie. Doma ho čakali jeho aspiranti, stážisti, doktorandi a žiaci, spolupracovníci a priatelia, ktorí si zvykli, že za to polstoročie, čo pôsobil v Jazykovednom ústave, bol pre nich neustále k dispozícii a mal pre nich vždy čas. Je to iba ťažko pochopiteľné, ale každý z nás mal pocit, že profesor Horecký prišiel v ten deň do práce najmä kvôli nemu. A, pravdaže, doma ho čakala slovenčina, jeho rodný jazyk vo svojich pestronádherných varietách, napr. v spisovnej, stupavskej i v mnohých ďalších verziách.

Na odborný rast Jána Horeckého mal vplyv najmä profesor Filozofickej fakulty Univerzity Komenského Jozef Miloslav Kořínek a azda kodanský štrukturalista Louis Hjelmslev. Ako pre člena Bratislavského lingvistického krúžku boli preňho dôležité podnety pražského funkčného štrukturalizmu, no mimoriadne inšpiratívne pre jeho akribiu a invenčné lingvistické myslenie bolo aj štúdium latinčiny. Najdôležitejším predpokladom utvárania každej výnimočnej osobnosti ostávajú však predsa len osobné vlastnosti, vlastné dispozície a schopnosti človeka. Všetci, čo sme poznali profesora Horeckého, vedeli sme, alebo sme aspoň tušili, že je s nami humanista v najčirnejšom význame tohto slova. Okrem neobyčajnej šírky a hĺbky vzdelania, ktoré uňho obdivovali aj tí, čo s ním zásadne polemizovali, okrem schopnosti preniknúť do jadra problémov a javov tou najrýchlejšou skratkou, bol prototypom skutočného humanistu aj v tom zmysle, ako ho definuje (v 2. význame) ešte nevyjdený veľký *Slovník súčasného slovenského jazyka*, podľa výkladu ktorého humanista je človek s vysokou morálkou, sociálnym cítením a pevnými charakterovými vlastnosťami. Ako synonymum by sa do tohto hesla hodilo – keby to pripúšťala koncepcia slovníka – jednoducho uviesť proprium Ján Horecký.

K jeho výnimočným vlastnostiam patrilo aj to, že s každým hovoril v odbornej i priateľskej debata ako s partnerom. Nedával najavo svoju intelektuálnu prevahu, rozdával a rozdával sa, lebo dobre vedel, že toto rozdávanie je aj zasieváním a že

čím viac zo seba rozdá, tým viac mu ostane. Inšpiratívne pre jeho široké okolie boli teda nielen jeho štúdie, knihy, kompendiá a prednášky, ale podľa antického vzoru aj rozhovory. Bol človekom vskutku syntetizujúcim a integrujúcim. Ak sa niekedy hovorí, že v Jazykovednom ústave je klíma ľudsky priaznivá a v porovnaní s mnohými inými pracoviskami aj mimoriadne kolegiálna, „nastavil“ ju práve on. Predovšetkým on bol tým médiom, z ktorého ústav žije a profituje dodnes. Ale nejde len o atmosféru v ústave. Jeho jasný štýl i diskusný spôsob (nikdy sa netváril ako majiteľ jedinej pravdy, ani tú „svoju“ pravdu nikdy nepresadzoval násilím, presviedčal iba argumentmi) mali určite vplyv aj na ovzdušie celej slovenskej jazykovedy. Preto sme viacerí tak citlivo zareagovali, keď sa objavili pokusy dotknúť sa jeho cti.

Ján Horecký nastúpil ešte počas štúdií na podnet J. M. Kořínka a Ľudovíta Nováka na vtedy sa konštituujuce slovakistické akademické pracovisko, do Jazykovedného ústavu SAVU, a v oficiálnych službách Akadémie ostal takmer 50 rokov. Ale ani potom sa neodobral – ovenčený vavrínmi – na zaslúžený odpočinok. Naďalej ostal na pulze dňa. S neutíchajúcou energiou otváral nové témy a perspektívy jazykovedného výskumu, prinášal nové inšpirácie zo zahraničia, vždy však obohatené o osobitý horeckovský vklad, naďalej zaplňal biele miesta na mape slovenského jazyka i na mapách iných jazykov. Hovorí o tom aj rozpracovanie jeho posledných tém – typológie jazykového vedomia, teórie výpovedných aktov a ďalších avantgardných tém. Vlastne s ústavom žil až do roku 2006, do svojich posledných slnečných dní bol prítomný takmer na všetkých akciách, ktoré organizoval ústav, Slovenská jazykovedná spoločnosť či iné slovakistické pracoviská.

Ako je azda dostatočne známe, už od začiatku profesionálnej dráhy zaujala profesora Jána Horeckého terminológia. V zlatom fonde slovenskej jazykovedy natrvalo ostanú zapísané jeho *Základy slovenskej terminológie* (1956). Terminologické skúsenosti však zúročoval aj pri každodenných výkladoch novovznikajúcich termínov v najrozmanitejších odvetviach a odboroch, pri príprave desiatok terminologických príručiek, ale napr. aj pri zostavovaní mnohojazyčného *Slovníka slovanské lingvistické terminologie* (1977 – 1979). Postupne oživoval a vlastne aj oživil vedeckú a odbornú slovenčinu. Okrem toho venoval pozornosť i jazyku literatúry, počnúc jazykom svojho obľúbenca Jána Hollého a končiac podrobnými analýzami jazyka súčasnej slovenskej literatúry, napr. u Štefana Moravčíka a Petra Pišťánka. Zakladateľský význam majú aj jeho práce *Slovotvorná sústava slovenčiny* (1959) a *Morfematická štruktúra slovenčiny* (1964). Neskôr prišli aj ďalšie slovotvorné a iné monografie, domáce i zahraničné (napr. *Variation in Language*, 1992, *Semantic of Derived Words*, 1994), vďaka čomu sa aj v zahraničí hovorilo a doteraz hovorí o slovenskej slovotvornej škole.

Prof. Ján Horecký bol priekopníkom a rozvíjateľom lingvistického výskumu i na mnohých ďalších poliach. Položil základy slovenskej fonológie a gramatiky,

inšpirovanej generatívnymi podnetmi. Uznávaný ostane i jeho *Úvod do matematickej jazykovedy* (1978) a za svojho predchodcu ho oprávnene považuje aj súčasná korpusová lingvistiká na Slovensku. V nebývanej miere rozvinul teoretický a metodologický výskum jazyka na Slovensku – jednak ako dlhoročný hlavný redaktor teoretického *Jazykovedného časopisu*, a jednak v podobe veľkého počtu štúdií nadväzujúcich na domácu i zahraničnú literatúru, i v podobe knižných monografií *Základy jazykovedy* (1975, 1978) a *Vývin a teória jazyka* (1983). Nezabudnuteľné ostane jeho vedenie projektu *Dynamika slovnej zásoby spisovnej slovenčiny*, plodom ktorého je vo vedeckom svete známa a úspešná rovnomenná monografia (1989) i spolupráca na *Encyklopédii jazykovedy* (1993), v ktorej sa zasa naplno prejavili jeho encyklopedické vedomosti. Napísal stovky komentárov, rozhľadových článkov, recenzií i poznámok akoby na okraj, v ktorých s potrebným nadhľadom a detailne glosoval aktuálny vývoj disciplíny doma i vo svete. Širšej verejnosti venoval práce *Kultúra slovenského slova* (1956, 1958), *Spoločnosť a jazyk* (1982), *Slovenčina v našom živote* (1988), *O jazyku a štýle kriticky aj prakticky* (2000) a viaceré ďalšie.

Profesor Ján Horecký sa preslávil originálnou teóriou spisovného jazyka, ktorou – v súlade s tzv. komunikačno-pragmatickým obratom vo svetovej jazykovede – reagoval na novú klímu a podnety vedeckého diskurzu poslednej tretiny 20. storočia. Tento obrat sa však uňho neodzrkadlil iba v novej teórii národného jazyka, ale aj v objavných sociolingvistických, psycholingvistických a pragmaticky a komunikačne orientovaných štúdiách, ktoré sa stali bázou pre súčasné sociolingvistické a pragmalingvistické smerovanie slovenskej jazykovedy. O tom, aký bohatý a široký bol vejjár jeho záujmov, svedčia nielen disciplíny, v ktorých bol na Slovensku absolútnou autoritou (fonológia, gramatika, lexikológia a sémantika, štylistika a textológia, spisovný jazyk a jazyková kultúra, sociolingvistika a psycholingvistika, všeobecná a teoretická jazykoveda, matematická a porovnávacía jazykoveda, filozofia jazyka), ale aj počet a typ jazykov, ktoré skúmal. Okrem slovenčiny sa novátorsky zaoberal češtinou, maďarčinou, latinčinou, starogréčtinou, plánovými jazykmi a v poslednom čase aj lingvisticky a sociolingvisticky zaujímavým rómskym jazykom, čo takisto vyústilo do monografií, ktoré pripravil spolu s dcérou, indologičkou Annou Rácovou (*Slovenská karpatská rómčina*, 2002, *Syntax slovenskej karpatskej rómčiny*, 2006).

Roky profesorovi Horeckému neuberali takmer nič na jeho činorodosti, kreativitě a produktívnosti. Bol – na veľké šťastie slovenskej jazykovedy – veľmi dlho na vrchole tvorivých síl a schopností. Mohol pôsobiť dlhé obdobia vo vedení Jazykovedného ústavu a Slovenskej jazykovednej spoločnosti, vo vrcholných domácich i medzinárodných lingvistických orgánoch (okrem iného bol predsedom Komisie pre jazykovednú terminológiu pri Medzinárodnom komitete slavistov i predsedom Združenia slovenských jazykovedcov), mohol dlhodobo spolupracovať so Slovenským rozhlasom, so žurnalistami i s prekladateľskou obcou (sám bol prekladateľom

z latinčiny, ale aj nemčiny a angličtiny), najmä však mohol rozpracovať svoje teórie a, ako on sám hovoril, „nápady“ do čistých a elegantných foriem. Pritom sa mu otvárali nové a nové priezory do jazyka, s ktorými bez meškania oboznamoval všetkých okolo seba. Dokonca aj vo veku, keď seniori obyčajne len oprašujú svoje staršie veci, prenikavý duch prof. Jána Horeckého nás obdarúval stále novými námetmi, myšlienkami i poukazmi na prekvapujúce apórie a kuriozity v zázračnom tele jazyka. Je len prirodzené, že sa profesorovi Horeckému nevyhli ani pocty, dostal mnohé vysoké vyznamenania za zásluhy o rozvoj slovenskej jazykovedy i za šírenie dobrého mena slovenskej jazykovedy v zahraničí. Okrem iného sa stal nositeľom Pribinového kríža I. triedy za rozvoj slovenskej vedy a kultúry, viaceré univerzity (prešovská a UCM v Trnave) si ho uctili čestným doktorátom a ešte aj v roku 2000 mu bol udelený titul Vedec roka SAV. Doplníme však aj to, že ani jeho neobišli „šachy“ a „vyšachúvania“, napr. v situácii, keď bol Jazykovedným ústavom E. Štúra SAV navrhnutý za člena korešpondenta SAV. Túto poctu „riadením“ istých kruhov nikdy nedostal.

Charakteristické pre tvorbu Jána Horeckého bolo, že sa nikdy nebál znaleckým i kritickým okom pozrieť na nosné múry uznávaných a dlho tradovaných teórií, poklepať po ich fasáde a upozorniť na nepevné miesta. Ale mal odvahu poprieť aj sám seba, keď šlo o výsledky nových výskumov a prehĺbenejšie poznanie jazyka, keď sa mu podarilo vyniesť drahé kovy z ešte hlbších jazykových štôlní. Nie vždy sa tieto črty stretli s porozumením a pochopením u menej odvážnych a menej kreatívnych autorov. Bola to však len ďalšia skvelá stránka osobnosti, myslenia i morálky profesora Jána Horeckého.

Ján Horecký sa okrem svojho poslania v oblasti vedy sústavne venoval aj pedagogickej činnosti. Pripravil množstvo vysokoškolských učebníc: *Úvod do jazykovedy* (1975), *Slovenská lexikológia. Tvorenie slov* (1971), *Lexikológia* (1980) a ďalšie. Prednášal na mnohých miestach, ale prvú blahodarnosť jeho prítomnosti za katedrou pochopili na Filozofickej fakulte Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Prešove. Aj keď to nebola najbližšia slovenská univerzita od Stupavy, do Prešova dochádzal vyše 30 rokov. Jeho pôsobenie na tejto fakulte neostalo bez výrazného vplyvu, ktorý je dobre viditeľný doteraz.

Spolupracoval aj so Slovenskou rečou – v 50. a 60. rokoch ako člen redakčnej rady časopisu a šesť desaťročí (1946 – 2006) ako kmeňový autor. Ponúkol sem množstvo štúdií, diskusných článkov a recenzií z oblasti pravopisu (oplatí sa vrátiť sa aj k jeho štúdiu z r. 1952/53, ktorú napísal so Š. Peciarom, ale aj k ďalším z tejto problematiky), z ortoepie, fonológie, morfematiky, gramatiky, lexikológie, sémantiky, slovotvorby, terminológie, ale možno tu nájsť aj teoreticko-metodologické štúdie a články venované teórii spisovného jazyka a jazykovej kultúry. Práve Slovenská reč odtlačila viaceré jeho príspevky, v ktorých spresnil svoj stratifikačný model národ-

ného jazyka a jemnejšie vymedzil štandardnú formu slovenčiny voči iným formám národného jazyka. Dodajme, že Slovenská reč uverejnila aj najviac príspevkov polemizujúcich s jeho koncepciou národného jazyka i najviac príspevkov nadväzujúcich na túto jeho koncepciu. Náš časopis bol pre Jána Horeckého nanajvyš produktívnym prostredím.

A napokon sa pristavme ešte pri jednej jeho črte. Profesor Ján Horecký nemal rád pátos. Používal len umiernenú, jemnú metaforu. Jeho ambíciou nebolo nikoho osľňovať, ale „len“ prinášať či aspoň približovať vedeckú pravdu o jazyku, čiže pravdu o svete v nás i mimo nás. Pritom nás učil objavovať to zázračné i magické v jazyku, ale zároveň nám pripomínal, že to nenájde na povrchu a nenachádza sa to ani blízko pod povrchom. Učil nás duchovnej slobode a odvahe, ale i skutočnej pokore pred jazykom, upozorňujúc na relatívnosť aj vedeckej pravdy. Učil nás, že nestačí skúmať jazyk, ale treba dôverne poznať i jeho okolie, že jazyk treba vnímať a vysvetľovať bez falošného nasvecovania a že každý nepremyslený a násilný zásah doň sa môže prejaviť v porušení jeho harmónie. A že ak chceme učiť ľudí láske k jazyku, nepodarí sa nám to cez represie, ani cez nekonečné suchopárne mentorovanie. Učil nás, že treba mať systém a koncepciu, ale ani tie nás nemôžu sputnávať natoľko, aby sme museli „zradiť“ realitu. Učil nás kultúre vedeckých diskusií, úcte k faktom i charakternosti a napokon nás učil, že nemôžeme byť vedcami, ak sa tomu nevenujeme každý deň – „nulla dies sine linea“, ako sám hovorieval. Učil nás, že status vedeckého pracovníka nie je licencia s dlhodobou platnosťou, ale je to stav, ktorý treba neustále testovať a potvrdzovať.

Je toho naozaj nesmierne veľa, v čom ostáva pre nás náš pán profesor príkladným vzorom a v čom by sme chceli byť jeho dobrými žiakmi a nasledovníkmi. Púpava vo vánku, ktorá sa objavila v motíve na obálke jeho dvojzväzkovej monografie *Človek a jeho jazyk* vydanej pri príležitosti jeho 80. narodenín (2000, 2001), je už bez nažiek, ale tie zapustili koreňky na mnohých iných miestach a na mnohých iných stránach. Všetci my, čo sa nám dostalo cti poznať Jána Horeckého ako človeka i jeho vedecké a kultúrne dielo, dávno sme sa zhodli na jednom: sme šťastní, že sme mohli žiť v dobe Jána Horeckého.

Češť jeho pamiatke!

Slavomír Ondrejovič

Bibliografia profesora Jána Horeckého za roky 2000 – 2006 bude uverejnená v Jazykovednom časopise 2006, roč. 57, č. 2.

ROZLIČNOSTI

Naozaj nepotrebuje spisovná slovenčina výrazy *napriahnuť* a *náprah*? – Podľa známej poučky výrazy *napriahnuť*, *napriahnuť sa* a *náprah* nepatria do spisovnej slovenčiny. V opakovaných upozorneniach sa tieto výrazy hodnotia ako neprípustné bohemizmy, ktoré treba v spisovnej slovenčine odmietnuť a nahradiť slovenskými ekvivalentmi. Nedávno nás k tomu nabádala aj jazyková poznámka Slovenského rozhlasu so sugestívnym názvom *Potrebuje v slovenčine slovo napriahnuť?* V poznámke sa neuvádzali argumenty, prečo slovo *napriahnuť* nie je vyhovujúce, len sa odkazovalo na Česko-slovenský slovník, ktorý uvádza náležité slovenské ekvivalenty. Pozrime sa teda, čo v tomto prípade ponúka spomínaný slovník.

V 2. vydaní Česko-slovenského slovníka z r. 1981 nájdeme na s. 244 takéto spracovanie príslušných hesiel: *napřáhnout – načiahnuť, vystrieť, natiahnuť (ruku a pod.)*, *napřahať, napřahovať nedok. – načahovať, vystierať, naťahovať*. K spojeniam *napřáhnout meč, hůl na někoho, proti někomu* sa ako slovenské ekvivalenty kladú spojenia *naťahovať (!) meč, palicu na dakoho, proti dakomu*. Na spojenia typu *naťahovať na niekoho či proti niekomu meč či palicu* sme však – podľa očakávania – nenarazili v nijakom zdroji a nenašiel ich ani nijaký vyhľadávač. Je celkom zrejmé, že v tomto prípade ide o „neživé“ spojenia, ktoré nežili v čase koncipovania slovníka v 70. rokoch 20. storočia a nežijú ani dnes. Primeranejšie a prirodzenejšie by v tomto prípade bezpochyby bolo uviesť spojenia *zdvihnúť na niekoho palicu, meč*, príp. *rozohnať sa na niekoho palicou, mečom*. Česko-slovenský slovník sa v tomto prípade uspokojil vykonštruovanými spojeniami.

Z toho, čo sme doteraz uviedli, by však nemalo vyplývať, že by sme slovo *napriahnuť* v slovenčine chceli a mali úplne rehabilitovať v každom kontexte a v každom význame. České spojenie *napřáhnout ruku* by v slovenčine bolo naozaj skôr *natiahnuť, načiahnuť, vystrieť ruku*. Ale to neplatí pre oblasť športovej komunikácie, kde sa sloviess *napriahnuť* a *napriahnuť sa* nemôžeme vzdať bez straty informácie či „prírodnosti“ výrazu a kde ide zrejme o posunutý význam. Aby to bolo zrejmé, uvedme aspoň niekoľko príkladov zo športovej publicistiky: *Približne z 25 napriahol Šoltis a po strele, ktorá sa odrazila od brvna Hýllovej brány, vyrovnal* (Korzár z 25. 3. 2002). *Údajne ho pichlo do kolena hneď, keď sa napriahol* (Pravda, 5. 5. 2006).

K českému slovu *náprah* sa v spomínanom Česko-slovenskom slovníku kladie ekvivalent *rozohnatie* (pred hodom, úderom a pod). Ale aj tento ekvivalent je v slovenčine použiteľný v iba v limitovaných kontextoch. Športová verejnosť má iste ešte v pamäti famózneho futbalistu Karola Jokla, bývalého československého reprezentanta, o ktorom bolo známe, že vie vystreliť loptu takmer *bez náprahu*, resp. *s krátkym náprahom*. To bola mimoriadna hrozba pre brankárov, lebo kým pri kope

s *náprahom* možno do istej miery odhadnúť smer strely, bez neho je to omnoho ťažšie. Každý futbalista a futbalový fanúšik vie, že loptu možno kopnúť *s náprahom* i *bez náprahu*, ale aj v hokeji sa hokejkou strieľa *s náprahom* i *bez náprahu*. Keby sme sa chceli naozaj vyhnúť výrazu *náprah*, čo by sme v tomto prípade mohli použiť? Kopnúť loptu s rozohnatím (nohy), alebo s vystretou nohou? Ani jedno nevyjadruje príslušný obsah. Pri hokeji by sme azda mohli povedať, že hráč vystrelil s rozohnatím (hokejky), v nijakom prípade by však toto rozohnatie nemohlo fungovať ako terminologický výraz.

Náprah (a teda aj príslušné slovesá *napriahnúť* a *napriahnúť sa*) sa pritom používa ako terminologický výraz aj v mnohých ďalších športoch, nielen vo futbale (*Robil som náprah, chcel som vystrelit' na bránu, no súper mi tam vložil kopačku*, Korzár, 2. 8. 2003) a v hokeji (*Jeho náprah a následná strela patrili medzi to najlepšie z hokejového umenia značky Pašek – Vývoj otočil Šoltisov náprah... Pravda*, 22. 4. 2004), ale napríklad aj v hádzanej, vo volejbale či v stolnom tenise, kde je tento výraz mimoriadne frekventovaný: *Veľkosť náprahu pri returne je závislá od prichádzajúceho podania. Čím je rýchlejšie, tým je kratší náprah. – Úmysel zohrať krátku loptu treba však účinne maskovať, to znamená robiť náprah ako pri riadnom údere zo základnej čiary – V týchto prípadoch používame väčší náprah* (odborný časopis *Stolný tenis*, 2005). Výraz *náprah* však poznáme aj z tenisu, golfu, zo squashu, z bejzbalu, karate, zo šermu i z viacerých bojových umení, ďalej z kenda, florbalu, softtenisu a takisto z kolkárstva a používa sa dokonca i pri vrhaní nožov. Všade funguje ako ustálený terminologický výraz.

Náš záver je, že ekvivalentmi českých výrazov *napřáhnou*, *napřáhnout se* sú v slovenčine výrazy *vystrieť (sa)*, *načiahnuť (sa)*, *natiehnúť (sa)* a pod., v istých prípadoch možno aj *rozohnať sa*, no v kontextoch, ktoré sme uviedli vyššie, sa ani slovenčina nemôže vyhnúť vyjadreniu *napriahnúť (sa)* a výrazu *náprah*, ako odborným termínom z oblasti športu. V súčasnom slovenskom jazyku to takto funguje a z tohto poznania by sa malo vychádzať aj pri spracúvaní príslušných hesiel v slovníkoch a kodifikačných príručkách. Ak sa tieto výrazy v jazyku takto široko používajú, ťažko obhájiť mienku, že ich jazyk nepotrebuje.

Slavomír Ondrejovič